

Алексей Эрыкан

Эрнымаш

Роман*

1

Таче мыйын марием поген нангайышт...

...Эрдене гына коктын магазиньште коштна. Марием шкаланже тувырым нале. Тувыр ошо, урвалтыжат, мелжат куэн түрлымö. Тыгай тувырым Йошкар-Ола кидпаша мастерскойшто куэн луктыт. Мариемын йöратыме тувыржо. Тудо мыланемат эртак тыгай тувырым чикташ тыршен. Чийымыж еда, вес эллаш кая вет манын, моктанымыла ойла ыле. Магазин гыч толна, да марием кушеткыш шуйнен вozo, кнйгам нале, кнйга денак нералтен колтыш. Кас велеш коктынат томланышна да Шкетанын «Кодшо румбыкшым» ончаш театрыш кайышна. Антракт годым театрын фойештыже пырля коштна, буфетыш пурен, лимонадым йüна. Марием ананас юпарым нале. Ананас—мариемын йöратыме юпарже. Тудо кеч-кунамат я ананасым, я барбарисым налеш ыле. «Вес элласе фрукт» манеш ыле. Пелйüд эртымек, мöнгышкына пöртылна. Мый прмусеш какаоом шокшемдышым, шканемат, тудлават стаканым темышым. Лач темен шогылтмем годым ончыл пöлемыштына звонок шоктыш. Омсам почым—палыдыме ен-влак Виктор Петровичым йодыт. Шуртышым. Умбакыже—обыск, мариемын кагаз далчык гай ошемше чурыйже, нангайымышт годым мыйым шупшал кодымыжо...

Пуйто—чыла. Тетла нимом ойлаш.

Уке, чыла огыл! Мый—шкет кодшо üдырамаш,—вуем дене копах эгертен, шкет пинчем. Шорташ—пинчавüдем уке, кычкыраш—йüкем уке. Виш кодшо окна гыч эр яндар юж пуалеш, этажеркыште шарен кодымо кнйган лышташлажым тарватылеш. Тиде кнйгам Витя—мыйын Витям—лудаш тüгалын ыле. Писатель Янын «Чингис-ханже». Монгол калыкын кумда стеньше, кандалге Керулен, шöртиö Онон эгер-влак. Дервишын монгол тюрьмаште азапланен кийымыже. Вүр, вүр... Эртыше ылыш гыч возымо роман. Марием тыгай кнйгалан пеш шüман ыле. Ынде Витя уке. Тудлан ты кнйгам лудын шукташ ок воч. Вашке ты кнйгам сондыкыш поген пыштем. Витям шарныктен кнйыже. А кызыт—ик жаплан тудын лышташлажым мардеж шераш тöчыжö... Ала-молан шüмем шüм олмышто огыл. Уло кадем чытыра, пуйто шопке лышташым мардеж чытырыкта. Ушыштем түрлö-түрлö пöрдеш, нимо мучашым ом му. Теве окна воктене сирень лüнга, тамлын üпшалтше пеледыш йолвам пöлемышкем шуя. Ала-кушеч ушышкем üдыр годсо муро пура:

Виш окна воктене пеледалтын сирень,
Пеледалтын лüнга сылне роза...

Тиде мурым üдыр улмем годым мураш йöратенам. Тидлан мыняр нй эрген? Талук, кокыт, коло? Молаш гына üмыр тыге вашке эрта? Шижын шукташат ок лий. Йолташ üдырем ыле: техникумышто тунемын коштно. Почеламутым возгалаш йöратен. Ала плышыже мугедалтын, ала адак иктаж-мо лийын—утларакше ойган семым возгален. Мыят ту

* Сибирь ссылжыште üмыр лугыч колымыжлан кöра автор тиде романым возен шуктен огыл.

пагытыште утларакше шкет илышым. Марнем мӧнгышкӧ толеш гынат, кочкып-йӱып, мален кая, да адак шкетак шинчылташ кодам. А шкет шинчылташ пеш йокрок. Йолташ ӱдырем толеш гынат, утларак веле йокрокым конда. Диваныш кӱзен шинчешат, пулвуйжым кок кидше дене бидалын, шинчам кумалта, пуйто перен пшпча, мутшат нерыше гай лектеш:

Чевер кенгеж кечыште
Пеледаш мый тӧчышым,
Пелед шуде жапыште
Тугак мые кошкышым...

Очыни, шке илышыжым шонен возен. Шкенжым шке пеледыш дене тангастарен. Ала мыйын пшыемат тиде пеледыш гаяк? Мыят вет илышыште порыжым шагал ужым. Утларакше ойго логал тольо. Чыла ойгым чытен лектым. Иктаж-кӧ поро кумылан лекше ыле, мыйын ойгем куштылемдыже ыле... Пырдыжыште шагат кеча, шагат йылме, секунд еда чик-чок манын, мӧнгеш-оньыш коштеш. Эр мардеж тошто семынак пӧлемышкем сирень пушым тема. Нунылан мо ойго! Мо нунылан ойгырен шинчыше мыскынь ӱдырамаш! Пӱртӱсын шке законжо уло: тудо куанеп илышымат, ойгеш вочшымат иктӧр онча. Ме гына пӱртӱсын койышыжым шке семынна аклена: йывыртена гын, йӱран кечат сылвын чучеш, азапыш возына гын, кечан кечат кече гай ок чуч. Мыят туге лийым. Кызыт мыланем—ынде мынярымше гана!— шем йӱд толын. Тӱнат шем йӱд. Могай тудо кужу! Мучашыжат ок лий дыр. Виш окна гыч тошто семынак левалге мардеж пуа, шӱргем чыгылта, пылыш воктене пун ӱпым тарватылеш. Кеч тале мардеж лекше ыле, шӱргышкем йӱштӧ йӱрым шыжыктыже ыле! Уке! Ала-могай лӱп-лӱп шокшо йӱд. Пуйто тӱняште ик чонанат кодын огыл. Мый гына. Да—мыйын ойгем. Шагат йылмын иктӧр коштымжо. Шыл нерыше йӱдын шке семынже мутланымыже. Теве электростанцийын тӱныкшӧ иктӧр нелын шӱла, шӱлалтымж еда анже гыч нугыдо шикшым овартен луктеш. Двигательын шӱмжӧ иктӧр кӱлтка, пулт-пулт-пулт шокта тудын йӱкшӧ. Мыйын шӱмемат туге тӧр кӱлткыжӧ ыле!..

Чыла шке семынже—пӱртӱсын законжо почеш—лийын шога. Теве эр ӱжарат печкалтеш, пыл тӱрат йошкарга, эгер ӱмбалымат ош тӱтыра вӱдылеш. Йыгыре пӧлемыште кокыралтыме йӱк шокта. Пӧшкудем—шонго пашазе—кечкыж-пегыж тарвана, очыни, пычкемыште яра ведраш тӱкна, шӱжде-годде вурсен колта. Тугеже, чынак, эр. Пӧртыштына тудо кеч-пунамат эн ончыч кынелеш. Кузе мыланем тиде эрым вашлияш? Кузе ег ончык лекташ? Вет мый раш шинчем: пачер гыч лектам веле—пӧшкудем-влак, мыйын велын ончалын, шке коклаштышт «тушман вате» манын, шыпак мутланаш тӱнгалыт. Волгыжынат ок шу, вате-влак ала огарат, ала чаманеп, пӧлемышкем иктын-коктын дурен лектыт, мыйым лыпландараш тӧчен ончат, лектын каятат, шке коклаштышт тӱрлым каласкалаш тӱнгалыт. Тугаят лектеш: ожно порын кояш тӧченыт, а кызыт огытат ончал, уремыште вашлийыт гынат, я урем вес могырыш вончат, я, ӧкым пелештен, вашкерак ойгырен каят. Нуныжо керек. Теве чын йолташ-влаклан мом каласем? Кузе шӱмем почын ончыктем? «Тушман омыл, тенданак улам» манын, кузе пуным ӱшандарем? Вет мый калыкын икшывыже улам, калык шӱлыш дене шӱлем, калык ой дене илем. Калык мыланем тушынь лишн гын, мыланем шӱгар. Калык мыланем мелын лишн гын, ала-могай йӧсымат сенгем, ала-могай ойгымат куштылгын эртарем.

...Таче мыйын марнем поген кангайышт...

Яндар чонан, поро кумылан, мӱндыр йолташем-влак! Мыланем йӧсӧ минутым эртараш полшыза, полыш киддам шуалтыза. Шылталыза мыйым, вурсыза мыйым—мый тендан кидыште улам, тендан шӱлышда дене шӱлем, тендан ойда дене илем.

Теве мыйын илышем.

Таче семык. Мариемын йоратыме пайремже. Оза вате-влак эр год-сек пайремлан келшыше сийым: шўльö мелнам, ўйчам, соктам, шыл-кол когыльым, паренте-торык перемечым—кўэшт лукташ вашкат, пўрö шумым тамлен ончат. Ковыра ўдыр-влак пайрем жваташтым* терген ончат. Ягаштым** йылгыжтарат, тўран ош йыланыштым***, шовырыштым шымартат, чокан ўштым кузе кылдаш—тўжем пачаш вискален ончат. Таче пайрем. Ужар лышташан ош куэн пайремже. Паша почеш могырым пасылаидарен канымаш, шўмбел йолташ дене вашлийын, шер тем-меш мутланымаш...

Мый кудывечыште ушкалым лўштен шинчем. Пакча капка воктене лombo лўнга. Эр юалгыште энгер пушлана. Чара йолем эр лунс чыгылта. Ял шентел куэр шентеч, кугу тўрала кугешнен, ковыра кече нўлтеш. Шыргыжалын, уло тўням ласкан вўчкалта. Каваште ик лапчык пылат уке. Лайга мардеж лombo лышташым эркын тарватылеш. Авам кайыквусым пукшен шогылтеш. Комдыш гыч тўвыргö шўльö пырчым луктешат, парня кокла гыч чывылан йоктара. Чыве тўшкашке көгөрчен-влак волат. Йол йымалне пўрткайык тўшка чогыматен пўрдеш, чыге-чого веле шокта. Пўртыштö кокыралтыме йўк шокта: ачам кынелеш. Башке тудат пўртöнчык лектеш, кунган гыч йўштö вўдым шўргышкыжö шыжыкта, шўргывылышыжым, йошкарнымешке, вынер шовыч дене туржеш. Вара, пўртöнчыл топкалтышыш волен шинчын, чылымжым пижыкта, шикшым кудыртен луктеш, лудо шинчаж дене озанлыкшым терген ончалеш. Озанлыкна кугу огыл гынат, мо кўлешыже чыла уло гай. Кок пöлеман пўрт, клат, имне вўта, леваш. Умбақыже пакча. Авамын кидше дене тўзатыме кияр йыран. Пакча мучаште, энгер воктене—олым леведышан пзрак монча. Сурт-печына у огыл гынат (чылажымат кочам ыштен коден), мемнан ўмырлан сита, плаш лнеш. Иктаж-мо тоште-меш, шолдырга гын, ачам тунамак ачала, уэмда. Ачам кид пашалан його огыл: мо кўлеш гын, еным сөрвален ок кошт, шке йөнештара. Теле мучко шқаланна веле огыл, моыланат я ўстелым, я пўкеным, тулеч моымаат ыштылеш, корзинкам тодеш, южтунам пазарышкат луктын ужала. Умаште адак ик амалым шонен лукто. Ял воктене кў корем уло. Ожно тушко шагал коштыныт. Иктаж вольык кола гын, вилям тушко намиен кудалтат ыле. Нур воктене коштшыжла, ачам ятыр гана тудо коремыш волен, тўрлö кўм каткален, мөнгышкат нумал кондеден. Пытартышлан олаш кудале, тушто канашен тольо. Толмек, пошкудо гыч кум еным ўжыктен, черыт аракам ўстембак луктын шынден, шонен коштмыжым каласен:

— Кў корем мланде яра кия. Ни шурно ўдаш, ни вольык кўташ. Эсогыл торгалык пушентымат от му. Мый ятыр шонышым, олашкат мнен ойлыштым. Печкем, монарым ышташ подрядым налнем ыле. «Шкет ег дене договорым ышташ ок лий, артелым почыда гын, договорымат ыштена, мо кўлешымат пуэна»,—маньыч. Седыге тендам ўжын канашаш лийым. Паша пайдале. Ала ты пашалан мый денем пырля пижаш көнеда?

Тыге манешат, ачам пунын ончык шке ыштыме монарым луктын пышта. Монар чаткан ыштыме, шыман локшич ягылтыме, кидеш кучашат, сава шумашат пеш йөнана коеш.

Погынышо-влак монарым кидышкышт налыт, тергат, савыркален ончат. Кид гыч кидын коштын савырнымек, монар адак ачам ончыко толын возеш.

— Тўнгалашыже тўнгалаш лнеш, да ег воштылтышыш огына лек гын?—иктыже пелешта.—Тўнгалтышлан инструмент налашат ятыр окса кўлеш вет. Тудым кушто муат?

* Жвата — вургем.

**Яга — он ший, шўйпидыш.

***Йылан — ўдырамаш чием (пешмет гай).

— Оксалаң өрман оғыл. Тұшқан пижаһ көнена гын, ола гыч полшыде оғыт код. Инструментым вучымеш налына, вара эркин тўлена. Инструментше шуко кўлеш мо? Ныл-вич лом, ий-влак, пкмынар молат... Кў пўрдыкташ станоқым шке ыштена,— ачам ўшандара.

Тыге ялыштына промартель мут лектеш. Ачам ялысе туныктышо дек мнен толеш, артельын уставшым возат, артельыш ушнышо-влак кидым пыштат, уставым волисполкомышто регистрироватлат. Ик жап гыч ачам уэш олаш кудалеш, пашалаң мо кўлешым налын конда. Кок арня гыч артельын первый продукцияже кок ула дене олаш ужаталтеш.

— Ышташ шонет гын, ала-момат ыштет,— ола гыч кондымо сатум артельык коклаште пайлыме годым ачам ойла.

«Канчалар изай мекшымат шўртныш савыра»,— кўранен ойлат ял мэрйй-влак ачам нерген. «Вуй йыр шовалтен ыштет гын, мекшат шўртным конден кертеп»,— вавешта нунылан ачам.

Ачамын койшыжлан мыят кўранем. Тудо нигунамат ок вурседал, еглан уто шомакым ок пелеште, ок моктане, пашам ышташ пижеш гын, паша шолеш веле. «Вашка» манапат ок лий, пуйто эркин тўчен шогылтеш, а паша койын ушнен мия. Садланақ дыр озанлыкнат тўзланен толеш, ешна нерген «його улыт» маншым от му.

Ушкалаым лўштен шуктымек, акам капкам почеш, вольыкым уремыш луктын колта. Вольык куш кайышашым шке пала, мўшкыр темыде, мўнгеш ок тол. Шурныш верештеш манын огына лўд: пасуна вольык коштво вер деч пече дене авыралтын. Уремна пуйто у тувырым чен: пайрем кечылан кажныже шке пўрт тураште ўштын йытыраен. Шаршудо чинчыла йылгыжен, тошкалашат чаманет. Ял мучаште, ошын койын, комбо тұшка коштеш, шўйжым шуен, кажныже юалге шаршудым чывыштылеш. Вате-влак, ош вўдылкам кидешышт кучен, ял покшел пўртыш вашкат. Мый шинчем: тушто Малкий кугыза маршй йўлам шукта, ошчыл луыш шогалын, ош пондашым виктарен, юмым чокла. «Амен серлаге, кўдыратле кугу юмо, кочкышнам перкан ыште, шурнына умен шочшо, вольыкна тўвыргў лийже, мемнан ты йодмынам ит кудалте, кавыл ыште» манын, кече лекмаш велыш ош вуйжым сава. Кумал шуктымек, мўнган-мўнгышкыжў вашка, ўстембалне тўрлў сий пушланен темеш, пура корка кид гыч кидыш кошташ тўгалеш, пайрем вийым валеш.

Ик жап гыч уремыште рвезе калык темеш. Удыр-каче-влак, мотор деч мотор жваташтым чнен шогалын, кид кучен модаш, музыкан* почеш кушташ лектыт. Кажныже шке моштымыж семын куанаш тырша. Вуйыш шудымо йоча-влак топ** кышкен модыт, модыш пўртым вытылыт, кугыенла икте-весеыштым унала мяш ўжыт. Илалше-влак, пўрў коркам ястарымек, иктаж ўшыкыштў карт дене модаш верланат я оксам чымен шогылтыт. Кеҗеж кечат, пайремым шижшыла, кўшыч шыратен пелта, кава ўмбач чыла пылым ўштын кудалта.

Кеҗеваллан ола гыч уна-влак толыт. Педтехникумышто тунемше рвезе-влак мемнан ялан спектакльым ончыктывешт. Ныл имне школ пўрт тураште чарна. Рвезе-влак, орва гыч тўрштен волен, тунамак тўрлў кытемытыштым школ пўртыш нумалаш тўгалыт. Ме, тұшқан погынен, нунын койшыштым ончен шогылтына, ваш-ваш шыве-шыве кутыркалена. Толшо-влак мыланна онгайын койыт. Рвезе-влак шокшдымо тувырым ченыт, могырышт кечеш йўлен пытен. Удыр-влак ўпыштым кўчыкын тўредыныт, яндарын шерыныт, вуйшергешт воштончышла йылгыжеш. Иктаж рвезе мемнан велыш шинчам семалта гын, ме икте-весе шенгек чакнаш тўчена, вожылмыла шўргынам солык мучаш дене петыркалена. Нунышт, векат, оғыт вожыл, воштылыт, шаяркалат. Ви-гак пале: весела рвезе улыт. Нуным вичкыж кыдалан, спай капан, ше-

* Музыккан — гармонь.

** Топ — мече.

малге самырык туныктышо вуйлата. Кез марий тувырым чиен, оҥыштышо ший тентге йылгыжеш, но чокан үштө олмеш—шышталге кумда шүштө, вичкыж шем посто галифе, пушкыдо хром кем. Писын тарваны-леш, могыржым лывыргын куча, ойлымыжат писе, рашкыде. Шем шинчаже волгенчыла коеш, шинчажым модыкташ тўгалеш гын, шижде ко-дат—шыргыжде от чыте.

— Ну, ўдыр-кўдыр-влак, лучко качым кондышым, келша гын, та-чак сўаным ыштена,— кычкыра тудо мемнан тўшкаш. Тўмырым налын, воштылалын, тўбб-дўб пералта, муралтен, йыр пўрдын колта:

Таче лиеш сўанет,
Эрла лиеш куванет...

— Уй, чара коля дене ушнымешке, лучо тачак возын колаш,— рве-зе-влакын шокшдымо тувыр дене улмыштым игылтшыла, Катюш вашеш-та. Тудо мемнан коклаште эн тыре, мутлан кўсеныш ок пура.

— Коля каванымат шўткала,— шем шинчан туныктышо вашешта, толын шогалше ял вуйлатыше дене кидым куча.

Шукат ок эрте, толшо-влак ял мучко шаланат. Нуным ял марий-влак пукшаш-йўкташ ўжын нангаят. Ачамат ик рвезым налын кая. Ўстел тўрыштө шинчылтме годым мут гыч мут лектеш. Ачам рвезын кушеч улмыжым йодыштеш. Рвезе мўндырч толшо улмаш: Белебей ма-рий. Ачаже сареш йомын, аваже марлан лекше ўдыржб дене пла, а ту-дым ялысе комсомол ячейка марий техникумыш тунемаш колтен. Ынде кок ий тунемеш. Тунеммаште илаш лиеш: пукшат-йўктат, жватамат пуат, чылан пырля илат, кеч-могай пашаштат ваш-ваш полшат. Ўдыр-влакат тунемыт, но шагалын улыт—тунемаш каяш аптыранат докан. Школышто туныктышо-влак ултаракше марий улыт. Шем шинчан ту-ныктышо зоологийым, естественнайым туныкта. Зоологий тўрлб чона-нын пшышыжым пален налаш полша, естественнай пўртўсын койы-шыжым палыкта. Тунемат гын, тўрлым-тўрлым палет. Кенез канкул годым кб шона, мўнгышкыжб кая, а кбн родо-тукумжо уке гын, техникумын озанлыкшытыже пашам ышташ кодын кертен. Икмаш, илыш сай, тунемаш гына ит бркане.

Ачам тудын мутным шыпак колыштеш, трупкажым пбжген шин-чылтеш. Авам ўстелтбрыштб вуйлата, рвезе ончыко ўян мелнам, муно тувыртышым, шолтымо шбрым теменак тема. Рвезе ойлашат ок бркане, кочкашат вуйым ок шуш. Кочкын темешат, тауштен, ўстелтбр гыч лектеш, изиш кутыркален шинча, вара, «Ну, мыйым йомдаренытат дыр, сийланда тау» манын, лектын кая.

...Ялнан кок уремже ваш ушнымаште, пеле кошкышо курымашлык тополь ўшыкыштб, йыр печыман шўгар уло. Шўгар ўмбалне ял калык моштымыж семын памятникым ыштен, йошкар чия дене чиялтен. Па-мятник вуйышто—йошкар шўдыр, шўдыр воктене—изирак йошкар флаг. Ныл ий ожно, Урал мландыш Колчак толын керылтме годым, тиде ве-реш ик партизаным лўеныт. Кб улмаш тудо, кушеч толын, кузе ошо кидыш верештын—ялыште иктат пален ыш керт. Тудым ялышкына шем йўдым мадыар отряд пеленже конден. Тополь вуйым эр кече че-верташ тўналме жапыште палыдыме партизанын илышыже тушман пу-ля дене кўрылтб. «Мемнам пытарен огыда шукто, ме садак сенена!»— лие тудын цытаргыш мутшо. Колышо кап кум кече да кум йўд тиде олмышто киен, тудым пычалан орол-влак алмаш-алмаш ороленыт. А мадыар отряд кайыбек, ял калык тиде тополь йымаланак шўгарым кўн-чен, палыдыме егым пагален тоен. Садыге тиде шўгар мылавна эрты-ше жапым, шучко саманым шарныкташ кодо.

Кызыт тиде шўгар воктене уло ял погынен. Пыря дене чонымо трибуныш кўзеп шогалын, авыртыш онча ўмбак кок кидше дене эгер-талын, чонештыпаш гай ончыко чымалтын, немалге туныктышо погы-нышо калык тўшкаш тулшолгым гай шокшо мутым кышка, эртыным ушештара:

— Ончалза, йолташ-влак, тиде шўгар ўмбақ. Тышан мыланна палыдыме ег мемнан ппална верч ужал вуйжым пыштен, яндар вўржым йоктарен. Йосў улмаш тудо пагыт. Элнам йырым-йыр тушман-влак пиктен шогеныт. «Рвезе республика сеген лектеш» манын, шагалже ўшанен. Пашазе-кресаньык пашалан мучашдымын ўшаныше ег гына, «Ме садак сегена!» манын, пенгыдын каласен кертеш. Пагалыза, йолташ-влак, тыгай онарым, шўгарже воктене ушпдам налын, вуйдам савыза!..

Погынышо тўшка кожтана, чыла вуй чаранеш. Ола гыч толшо пионер-влак, рын шогалын, салютым пуат. Иктыже той пучым кўш нўлталын пуалта. А шем шинчан туныктышо, калык ўмбақ вошт шўтышашла ончен, умбакыже ойла:

— Марий калык ўмыржў мучко шке эрык дене плышаш верч кучедал тольо. Марий он-влак—Йыланда, Ямблат, Чавай, Мустай—марийлан эрыкым кондышаш верч вуйыштым пыштеныт. Марийлан ласка илышым ыштен шукташ нунын вийышт ситен огыл. Кызыт веле чыла вел марийлан уло он дене шўлалташ эрык тольо. Ынде марият шке илышыжым шке моштымыж семын тўрлен кертеш. Марийын шке йўлаже, шке вераже, шке койыш-шоктышыжо уло. Мыланна йомдарен кодымо патырылканам пўртылтен шукташ кўлеш. Ожо мемнам иктыжат, бесыжат пызыраш тўченыт гын, ынде нунылан мемнам мыскылаш корным петырыман. Сита ынде «соқыр чермыш» лўмым нумал кошташ! Марий калыкна вяян лийже, марий йўлана пенгыдем толжо!

Шемалге туныктышо шырчалалт лекше пўжвўдшым кид мучаш дене солалта да мутшым кошарта:

— Таче ме тышке у йўдалан негызым пышташ толна. «У пўртлан тошто пырня ок келше», маныт. Тыгак у илышлан тошто пайрем шотеш ок тол. Тошто семык олмеш у пайрем лийже—Йошкар пеледыш пайрем. Илышна йошкар пеледыш гаяк пелед шогыжо, марий калыкын чапше умбакыжат кушо!..

Кастене школ воктенысе чара верыште мемнан ялыште первый гана спектакль ончыкталтеш. Курык тайыл шаршудышто верагын, ме шыгалык почылтым шўм шулен вучена. Тудо спектакльым мый кызытат ом моддо. Таче гаяк шарнем: сцена олмеш кашташ пўшкыл сакалыме шыгалык-влак, кўшнў шўдыр тўшка чолгыжеш, тайыл йымалне эгер вўд шурга, лампе тул модшо-влакын чурийыштым волгалтарац тўча, сцена лукышто ала-могай марий каньысырланен мала, тудын ончылныжо кепшылтыме родо-тукым-влак, вуйым сакен, шинчырыштым мурыктен, пыш ошкыл эртат. Марий тўрштен кывелеш, кидшым тодыштеш, почешышт лектын куржнеже, но тудынат кид-йолжо кепшылтыме, куржаш ўнарже уке. Умбалне тўтырет пуч пуалта, кредалаш ўжмў шыде йўк талышна, а сцена ўмбалне пычкемыш, лач шўртнен туртын вочшо марийын капше веле вудакан палдырна. Марийын эртыше илышыж нерген возымо пьеса. Шўмеш логалше, шучко сўрет...

Спектакль пыта. Шыгалык ик жаплан петырналтеш. Вара адак почылтеш. Той пуч йўк почеш сценыш пионер тўшка рын ошкыл лектеш. Нуно фигурный маршировкым эртарат, тўрлў пирамидым ыштылыт. Чылан ик семын чиеныт, рвезе капышт чымалт веле шога. Вара чылан марла чиен лектыт. Юалген шушо йўд южым тўрлў муро шергылтара:

Ой, сар эгер, сар эгерет ок лийылдал ыле гын,
Вичын серже кушто ыле, Вичын серже кушто ыле.

Вичкыж кыдалан, дпай канап туныктышо, мурышо тўшка велыш мelyn шогалын, кидшым кўшкў ыштен, муро семым виктара:

Ой, ломберет, ломберет ок лийылдал ыле гын,
Олыкын сылныже кушто ыле, олыкын сылныже кушто ыле.

Туныктышо калык велыш савырна, кидшым онгышкыжо пыштен. вуйжым сава, ончан погынышо-влаккан таум ышта. Мурышо-влакат тудын кумылжым муро мут дене пенгыдемдат:

Ты шинчалше сай родемаг ок лийылдал ыле гын,
Мемнан пайремна кушто ыле, мемнан пайремна кушто ыле.

Пеш сылне кас. Нигунам мондаш лийдыме кас.

Эрдене тунемше-влак физкультура пайремым эртарат. Тангасен куржмаш, төрштылмаш, имне дене учашен кудалыштмаш, күкшө шыма ментгыш чара кид-йолын күзымаш, моло түрлө модышат кечывал эртымеш шуйнат. Чылажымат шемалте туныктышо вуйлата. Тудо какне верыш шуэш: у модышымат умылтара, сөгышыланат пӧлекым пуа, ўдыр-каче коклаштат түрлө онгайым мучашдымын ойлыштеш, пуйто ўмыр мучко мемнан ялыште илен, мемнан койышым койын. Шпжам: шинчаже эртак мый вельшкем лўйкала, иктаж мыскарам лукмыж годымат, колеш але уке манын, мыйымак эскера. Мыйынат шинчам тудым вага—койышыжым, кузе тӧчымыжым терга. Пайрем пыта, да мый мӧнгышкӧ пӧртылам, тывеч-тувеч пурлын, адак уремыш вашкем. Удыр-каче-влак Чие курыкыш чие шумым ончаш томланат. Тунемше коклагычат южо-иктыже мемнан тўшкаш ушна. Тўрлым ойлыштын, ял мучашке тарванена. Мый йолташ ўдырем дене пырля ошкылам. Пасу капкам лектына, да мемнан коклаш шемалте туныктышо шенгын пура, когыньнам кидпўан гыч кучен воштылташ тўгалеш. Шке воштылта, цке лўмын ала-мо эркырак ошкылаш тӧча, мемнамат ок мучыштары. Йолташ ўдырем, мыланем шинчам пўялын, вашке гына мучышта да ўдыр тўшкам поктен куржеш. Ме коктын кодына. Кидым ваш кучен, эркын ошкылына, коклан икте-весьым ончалына, шинчана вашлиеш, да шийде шыргыжалына. Тыге ятыр коштына. Кў коремышкат шуына. Чие курыкышкат кўзен волена, вакш пўя воктенысе чашкерыштат, пеледышым логен, вуйпидышым пидына. Коклан гына мутым вашталтена, утларакше шинча ончалтыш дене кутырена. Тыгай годым мут кўлеш мо? Ик поэт манмыла,

Ме шинчена, ваш ончена,
Мемнан йомын йылмына.
Шинча ленак ваш умрелена—
Молан кўлеш йылмына?

Мый тиде первый вашлиймашым нигунам ом мондо. Чонгата кукшо верым муын, ме ужар шудышто кiena. Тудо, шудо коклаште пеле кошкышо, саралгыше лышташым муын, парня коклаште пӧрдыкта. Мый, комдык возын, кидым вуй йымак пыштеп, кўшкӧ ончен кием, шинчам канде каваште шкет йише ош пыл лапчыкым эскера. Пундашдыме, мучашдыме кава! Молан гын тиде каваште кечывалым ик кече веле коеш, адак куштылго пыл чонештен эрта, а йўдым шотлен пытарыдыме шўдыр-влак лектыт, чыли-чули койын, тыйым ласкан ончалыт. Могай кумда тўни! Теве ала-кушеч вараш пийн лектеш, кўш кўза, вуйжым эркын пӧрдыктылын, ўлыкӧ онча. Теве вараксим-влак, йыж койын, тыманмеш эртен йомыт. Нур вельым турий муро йонгалтеш. Мамык гай пушкыдо пыл лапчык ик татлан кечым шойышта, тунамак нзи мардеж пуалмыла чучеш, пылыш воктене чыгылтен кода. Могай пушкыдо, шыма мардеж!..

Викторын шинчаже мыйым пыч лийде онча, парняже пеле кошкышо лышташым савыркала. Пылыш воктенысе вўргорныжо иктӧр пыртна. Чара кынервуйышкыжо кутко кўзаш тӧча. Рвезе кидшым эркын тарвата—куткым поктен колтынеже. Мый шудо пырчым кўрлам, Викторын кынервуйжым чыгылтылам.

— Снта, Анай,— Виктор шыман пелешта, шинчаже мыйым ласкан ончалеш.

Мый, шудо пырчым кудалтен, адак комдык возам, кўшкӧ ончен кием. Пундашдыме, мучашдыме кава! Теве адак ала-кушеч пыл лапчык чонештен толеш. Кожла велне ынде кок вараш пӧрдеп. Шангысе семпак турий муро йўк шокта. Шулдырлажым нелын дупшен, шем корак чонештен эрта. Ик лыптаташат ок тарване, ик уто йўкат ок шокто, лач шудышырчык гына чарныде йымыжа.

Викторат комдык возеш, эркин муралта:

Капет, кылет вяшп, яндар,
Мотор пүнчө гай коеш.
Саска* гае кучык ўмыр
Эртең огыл гай чучеш...

Муралта да адак шөрын возеш, вуйжо дене копаш эгертен, адак мыйым онча. Могай тудын шинчаже! Пундашдыме ер гай. А маке пеледыш гай вячкыж тўрвыжб, кок радам тыгыде ош пўйжб! Витя, Витюш! Могай поро кид тыйым тўзатен куштен, могай вий тыйым тышке конден...

— Анай, тый кушто шочынат?

Мый Викторым брын ончалам:

— Шкенан ялыштак.

Мемнан шинчана ял велыш савырна. Теве тудо, мемнан ялна. Лопка сер коклаште ший эгер йога, ик серыштыже кок радам дене пөрт-влак шинчат. Вўд воктенак монча-влак пызненыт, пакча пече коклаште ломбер дўнга. Вате тўшка пакча сомылкам тёрлата. Апшаткудо велгыч кўртнб ден кўртнб ваш перныме йўк чон-н, чон-н шокта. Эгер вес велне ушкал кўтў коштеш. Презе тўшка, почым кадыртен, ваш брегдылеш. Шорык-влак, шўйыштым шуен, шудым вашкыде пурыштыт. Шкенан ял!.

...Кўшнб ош пыл иеш. Изи мардеж Викторып пылыш воктеныже пун ўпым тарватылеш, пылышыжым чыгылта. Шижам: Викторын мыйым ондалмыже шуаш. Мый тудын кидше гыч мучыштем, тёрштен шогалын, куэрла коклаш куржам, шкеже воштылам, воштылам. Викторат, тёрштен кынелын, мыйым поктен куржеш. Мый ик куэ тўг деч весе дек куржам, куэ йыр пёрдам, Виктор почешем куржталеш, кучаш тўча—тудат воштылеш, воштылеш. Тувыр йымалне чымалтше он тичмашын шўла, пылыш воктене вўргорно кўлтка...

...Теве адак шудылык. Виктор поктыл куржталмаште йошкаргенат, кугун шўлен, комдык возын кия. Мыйт куржтал модмаште ноенам, чурнем тулшолла йўла. Адакат Виктор мыйым шўм утен онча, онжо кугун шўла.

— Анаем, кумылем, тол кўдыкем. Тыйым веле шонем, тыйым веле йоратем...

Кенета мыйын ушышкем шем шонымаш пура. Ала тудо мый денем так гына модеш, ала мыйым ондалаш шона? Тыгай шонымашеш мыйын кап-кылем иктыш чумырга, чымалтеш, шўргемат весемеш, шўлыканеш. Викторат мыйын вашталтмемым шижеш.

— Могай шем пыл шўметым леведын? Каласе мыланем, йбсыкем**.

— Так...

«Так». Нимат уке. Тыгак мо? Эх, Виктор, Виктор!.. Удыр чоным умылен шуктет мо? Ялыште, сурт сомылка коклаште вийнен-тўзланен шогалше ўдыр тыланет—ола илышын чыла тамжым тамлен ончышылан—шке шўмжым иканаште почын пуа, понет мо? Тыйынат шўметым иканаште умылен шукташ лиш мо? Эх, влыш, влыш, могай туштым туштет? Мом ышташат, ом пале. Теве тудо—тыйын йоратымет, шўм пелаш лияш кычалмет. Шемалге шинчаже келгын онча, вячкыж тувыр йымалне чымалтше он кугун нёлталт шўла. Тудо тыйын воктенет—лишыл, йоратыме, тунамак мўндыр, умылаш лийдыме айдеме. Мом тудо шона? Ала шўмыштыжб вес ўдыр уло—мый дечем лишыл, мый дечем ласка? Кб пала, кб пала...

Кугун шўлалтен, мый эркин кынемам. Викторым ончалде, ял велыш савырнен ошкылам.

— Уке, Виктор, мый тыланет пўралтын омыл,—мыйын тўрвем тудлап пелештен шукта.

* Саска — пеледыш.

** Йбсыкем—шўмбелем.

...Тешто семынак каваште пыл лапчык пеш. Кожла велне вараш-
влак бордыт. Турий муро йонген йонгалтеш. А мый шкетак ошкылам,
шкетак...

Мо тугай? Шентелнем йол йүк шокта. Эркын савырнен, шентек он-
чалам. Сокры егла кидым ончык шуен, шинчам пыч ыштыде сөрвален
опчен, почешем Виктор толеш. Мыйын савырнен ончалмым ужын, ту-
до кенета воктекем куржын толеш, мыйын кидем кучен кормыжтылеш.
Кудыр куэ воктене мемнан кидна адак ваш ушна, ме икте-весеынам шүм
утен ондалына, шинчана воштыл-йылгыжал колта...

Күшнө пыл лапчык пеш, кечым леведеш. Шыма мардеж мемнан
ўннам ласкан ниялта. Ме шинчена: вашке ош пыл адак пке корныж
дене чонештен эрта, шокпо кече адак мемнан шинчапкына шыргыжал
ончалеш....

...Рвезылык! Могай тый мотор улат!

3

Таче ачам кече нөлтмө дене пырляк Кү корем велын лектын каен.
Тушто артельщик-влак күм луктыт. Кайымыж годым мыйым пакчаште
ужынат, кычкырал коден:

— Анай, кечываллан иктаж-мом кочкаш намне, йөра?

Ачам почеш авамат, корзинкам налын, понго погаш тарвана. Мый
шкетын кодам. Кенежим сурт-пече сомылка ятыр уло, яра шинчылташ
кугунак ок воч. Яра шинчылташ тунемын омыл. Я пакча йырагым шүк-
шудо деч эрыктет, я вынерым ошемдаш шарет, я кайыквусо дене шо-
гылтат. Жватамат тўзаташ күлеш: пзнь ярсыме гай лият веле—мелым
тўрлаш, шырчам керышташ шинчат. Кузе кас шумым шижынат от
шукто.

Пакча йырагым сомылен коштшемла, мый тўрлым шонкалем, пел-
йүкын мурем:

Изи вўдетым вончалашыже
Мо пасмаже, мо можо;
Изи курыкым кўзалашыже
Мо тояже, мо можо...

Тиде мурым Виктор туныктен коден. Тымык йўдым пече воктен
эгерталт шогалынат, шокпо кидем кормыжтен, шуйдарен мурен. Очы-
ви, ойырлаш вочмылан ойгырен:

Изи чашкерым эрталашыже
Мо йолташыже, мо можо;
Изи ўмырым илалашыже
Мо ган кучымыжо, мо можо.

Виктор кайымылан ынде кок арня шуэш. Кайымыж деч ончыч шу-
ко вере пырля коштна, шуко мутым кутырышна. Кү корем воктенат
коштна. Корем воктен чонгаташте, тыгыде чашкер ўмылыштө чарнал-
тен, Виктор йырваш кўранен ончале:

— Эх, вержат могай сылне! Тыште суртым чогааш да шонымо се-
мын илаш ыле. Мландат ик вере, сурт-печат ик вере, мо күлешат чыла
кид йымалне—онгай вет, а?

Виктор посна сурт нерген ойлен, а вот ачамын шонымашыже вес
тўрлө. Тудо Кү корем воктен артель озанлыкым чогааш шона. Ачамын
шонымашыже тыгай: артель калык икте-весеылан кўныген-тунем шуэш
гын, уло артельым сурт-печыге у верыш кусараш пеш сай лишеш. Ар-
тельын мландыжат ик верыште пўчкылтеш, печке лукомо производстват
кид йымалнак лишеш, вольик ончымашат вапталтеш. Пырля илен, маши-
намаат наледаш онгай. Пожале, артельлан тракторымат налын шуктет.
Теве машина! Нимогай имне ок кўл. Шошым ял гоч «Фордзон» эртен
каен. Первый тракторым ужаш ялыште чыланат куржын погыненыт.
Мазутеш шемем пытыше тракторист, «Кертам вет!» маншыла, машинам
пожарный сарай воктен чаренат, тўрштен волен, ала-мом пўтыркалаш
тўнгале. Трактор кок-кум гана тўрвынчө, вара адак иктөр тўрлаш пиже.

Тракторист күшкө күзен шинче, моктанышыла, шентек чакналтыш, алак овчык каен колтыш, йыр савырыш. Бара угыч чарналтышат, төрштен волен, ормакым вучкалтымыла, тракторын йылгыжше шем тупшым шыман вучкалтыш.

— Мо, огай машина?— шара шинчаж дене калык үмбака писын ончен, тракторист йодо.

— Пеш огай,— калык кокла гыч шоктыш.— Кудалышташ налынат мо?

— Уке, коммунылан нална. Имве олмеш куралаш тўгалеш. Тудо вет шкетын латкок имне чоло шупшеш.

— Ту-у, латкок имве чоло! Мыйын ожем шкетыннат тудым сенга,— калык коклаште Сарбай Саркийын игылтме йўкшө шоктыш.

Тиде мут тракторист пылышыш солишыш. Шке машинаж верч тарайла йошкарген, тудо, калыкым шентын, Саркий ончыко мнен шогале.

— Сенга, манат? Ожет дене моктанет? Машиналан от ўшане? Кулак летешка. Да мый тыйым ожетге-моге ала-куш шўдырен нангаем. Умылет?

Тиде мутлан Саркийят порлатла чевергыш. Узо кўркала оварген, трактористлан ваптареш пиже.

— А-а, чара летешка, мыйым «кулак» манаш коммунист улат мо? Мыйын ожым тый ончен куштенат? Ожем областной выставкыште ший медалым нале, а тый мыйым «кулак» манат. Вожылдымо, тегыт шўргө, мий, шўргетым муш.

— Керек шөртнө медалым налже, а мыйын кўртнө ожем дене пижеш гын, моктымо ожет деч пыжикат огеш код. Керек лу ожым пижыкте, садак сенем.

— Сенет? Айда ўчашена!

— Давай!..

Кидым ваш пералтат, тракторист трактор үмбаке төрштен кўза. Саркий мөнгышкө чымалтеш. Такыр пасуш лектыт. Иванай кугыза кадыр тояж дене корешым ыштен палемда. Шукат ок эрте, Саркий кула ожым вўден конда. Ожо тавен веле шого, ончыл йолжо дене мландым кўнча, вуйжым кўш нөлтөн пышкыра. Тракторым кореш нк велыш, ожым вес велыш савырен шогалтат, ваш пижыктат. Трактор аркын гўрла, уло ораже сургалтеш. Саркий сап керемым кидышкыже куча, ожым покталташ ямдылалтын, солажым кўш нөлталеш.

— Ну, тўгалза!— Иванай кугыза кычкыралеш, копажым ваш пералтен, кореш воктен чўчырнен шинчеш.

— О-оп!— кычкыралеш Саркий, сап керемым рўзалта. Кула ожо, шўйжым кадыртен, ончык төршита. Трактор ораван шулдыржо такырыш пўчкылт пура, тракторын уло ораже кореш деке нушкеш.

— Саркий сенга-а, сенга-а!— тидым ужын, калык коклаште ала-кө кычкыралеш.

Тыгудеште тракторист, шентек савырнен, шыргыжалын, тракторым аркын ончык тарвата. Кула ожо ныл йолжо денак кузе шого, тытак лыдырга. Саркийын сангаже пўжвўд дене шырчалалтеш, шинчажым пашкартен, имне вуй дек төршталта, шыдыж дене сангаж гыч сола вурго дене креш! солалта. Сола вурго рошт шоктен шелеш, ожо кок йола шогалеш, трактор тудым тыманмеш кореш вес велыш шўдыралтен лупшал пышта.

— Трактор сенгыш, трактор сенгыш!— йоча-влак, копам ваш пералтен, машина йыр пөрдьт. Лот-лот-лот шоктен, калык воштылеш. А Саркий, шыдыж дене ожым өрдыж гыч чумалын, йоча тўшка үмбака керылтеш.

— Кула ожет йывылдик, кула ожет йывылдик!— йоча-влак, Саркийым игылтын, йырже куржталыныт, кид йымакыже пугузе огыт логал...

Ачам ден Саркий ожнысекак огыт келше. Ожло, кугыжан власть годым, Саркийын озанлыкше ала-мынярак кугу огыл ыле. Германий дене сар тўгалмек, Саркий койын вийнаш, йол үмбака шогалаш тўгале.

Саркийын шольжо сарыш каен йомо. Мбггыштыжб ватыже да кид ўмбал ўдыржб тулыкеш кодыныт. Тидым ужын, Саркий тулыкеш кодшо ватым шыгыремдаш тўнгале: шольж деч кодшо погым эркин-эркин шке кид йымакыже поген нале, пытартышлан тудын пай мландыжымат шкаланже серыктыш, тулык ватым изи йочаге поктен луктын колтыш. Кок пай мланде Саркийын озанлыкшым тўзаташ кугун полшыш. Башке Саркий мемнан яллаи эн поян оза лие. Тулык ватым поктен лукмыжлан Саркийым пошкудо-влак шылталаш, вожылтараш таченыт. Саркий нунын мутыштан пжикат ыш лий, шинчажым мульгыктен, тыге веле каласыш:

— Арам логарым пукшаш мыйын вием уке. Чара летешка толын пурыш, чара летешкак лектын кайыже. Шольым деч мо кодын—тудын огыл, ачамын погыжо. А мый ачамын погыжым мардеж почеш палаташ ом пу, ачам-шольым ончылно языкыш ом пуру. Ида сбрвале, ида кошт, мом ыштем—тендан паша огыл. Шкемын нашалан тендан ончылно огыл, юмо ончылно мутым кучаш тўнгалам.

...Герман сарым граждан сар ващталтыш. Ятыр ийышкен окопышто почан ярыше салтак-влак иктын-коктын ялыш пбртылаш, у койыным, у шўлышым кондаш тўнгалыныт. Мемнан ялышкат Чывытай Чоматай пбртыльб. Сарыш лектын кайымыж годымат ниможат уке ыле, сар гыч толмыж годымат нимомат конден огыл: лач тунтырген-лустырген пытыше шинельже да салтак уншыжо веле. Шола кидше ўштб ўмбалне кеча: ала-кушто сусырген. Ялыште сурт гыч суртын коштын, орлыкыш логалше тулык вате-влаклан моштымыж семын сурт озанлыкыште польшкален, тидын денак мўшкырым темен илен. Пайрем годым тудлан аракам йўктеныт, вате да нужна марий-влак арака корка воктен тудлан вуйым шийыныт. Чывытай Чоматай, руштылдадын, нунылан ойган мурым мурен, сусыргышо кидшым кўш нблтен, чон аяр дене кычкырен:

— Ужыда, родо-влак, поян сар мемнам мом ышта? Мемнан гай нужнаже вуйым йомдарен коштеш, а тыште поян-влак лочен оваргат. Чытыза але, революций тул тендам садак когартен пытара. Эх, кидем таза лийже ыле, тыште шинчем ыле мо? Йошкар гвардийыш пурун, Саркий гай кугу мўшкырым лочкен коштам ыле.

Чоматай толмо ийыште кенгеж мучко ояр кече шогыш. Кошкен шельшталт пытыше мланде ик йўр чўчалтышыमत ыш уж. Шудат кошка, пушенге лышташат покшеш жап шуде туртын шапалга. Нур ўмбалне верын-верын гына явык шурнывуй лўнген кеча, уло агам косатале да арымшудо пызыралыт. Шужен ий лийшашым шижын, изинге-кугуге коншудым, шопке шўмым ямдылаш вашкат. Первый лум денак вольык кўзб йымак кая—пукшаш нимо уке. Ял шўлыкагеш, кугу ойго лийшашым вучен пызнен шинчеш. Кочкаш ситыдыме калык пуалаш, пийдыме лияш тўнгалеш. Кўчызб шукемеш. Теле рўдыштак южо сурт цетыралтеш: тушто ик чонанат ок код.

Чоматайынат шинчаже лакемеш, шўргыжб куптырга. Шўкшб шинельже ломаш ўмбалне кечымыла кеча. Поян-влакын пел акеш вольык наледымыштым, калык ойгеш оварген илымыштым ончен, чонжо когарга, шўм-мокшыжо шелеш.

— Ситмыж кашак!—поян-влакым Чоматай вурса.—Тентгече Мо-молай кува у гына самбарым Саркий деке шым кремга ложкашлан намнен кодыш. Ложашыжат ложкаш лийже ыле, пельже коншудо. Сопонайын ватыже кок вўдылка вынерым Кузаир Мишка ватылан намнен пуыш—пел ведра паренгым нале. Мадикайын ячажлан пел пуд коншудо ложкашым пуэныт. Ячаже могае: кандаш рат ший окса, кок ратше эртак пел тентгеш! Намысдыме опкын кашак!

Теле рўдыштб ик эрдене ял мучко Сарбай Саркий ватын чарга йўкшб шарла: клат гыч имне шыл йомын. Саркий, пошкудо кокла гыч кок понятойым налын, кыша почеш кычалаш кая. Кыша куктешталтын, тудым йўдым вочшо свежа лум ўштын. Кыша почеш Чоматайын илыме

пöрт турашке, пакча шентек, шуыт. Пакча чыкма торалтын, еглан пу-
раш лийшаш рож ышталтын. Пакча гыч кыша вўташ кая. Вўташ пу-
рат, олым кодным, арвам пургедыт. Арва йымалне, ик лукышто, тоев
пыштыме кок имне йолым муыт.

Шылым ужшынак, Саркий вўр чўчалтышла чеверга, вўта воктены-
сс шаньык вургым руалтен, пöртыш тöрштен пура, конгамбалне ни-
мом палыде малыше Чоматай ўмбак кержалтеш:

— А-а, чара коля коммунист, ег погым толаш! Мемнам намыслет,
шке шолышт коштат! Вожылдымо, тегыт шўргö!..

— Мо лийын, мом төчеда!— нимом умылен керте, Чоматай йодеш.

— Шке шолыштат, шке палыдыме кояш төчет. Мемнам от ондале!
Тидыже мо?— имне йолым ончыктен, Саркий тумаса, Чоматайым пераш
төчен, йырже пöрдеш.

— Ой, юмо, нимогай шылым ом шинче,— Чоматай вуйым утараш
тöча.

— Ынде от шинче, коеш. Шыл шке тый декет пурен возын. Кеч
юмым налаш вожылам ыле...

Чоматайым тувырмелынак, чара вуйын пöрт гыч тўкален луктыт,
имне йолым ваш кылден, ваче гочшо сакат, кок могырым тоя дене
лупшен, орол пöртыш шумеш поктен нангаят. Чоматайын ик вўр чў-
чалтышат ок код, он пор гай ошемеш, вичкыж тўрвыжö лыбе-лыбе ты-
гыдын чытыра. Саркий лупшалмыж еда уло йўкын кычкыра, Чоматай,
ончыко тöрштен лектын, шўргышкыжö шўведа:

— Каргыме ня тукум, кидет-йолет кошкен пытем ыле, шем чоне-
тым азырен кшш подеш шолтем ыле. Ня коммунист, сотана тукум, ег
вўрым йўаш тунемше антихрист!..

Ту пагытыште Саркий вате пöртыштö конга йыр пöрдеш, ўстел вок-
тен корка-влакым черпыт ате гыч темкален кечкыжеш:

— Намыше, намыше могае! Ынде кечывалымак ўмбачет тувырым
кудаш налаш ямде улыт. Мемнам ала-мо тўрлын игылт коштын, шкеже
первый вор улаш. Уло ялым намысын пуртен, ынде пошкудо ялышкат
лекташ вожылмаш, парня шуен, «вор кашак» манын мыскылаш тўна-
лыт.

— Ворлан мемнан ялыште вер уке, шўйлодышыжым тугена,— кид
кергалтен, Кузаир Мишка арака коркам коп кумыкта, ўстелым рош муш-
кында.

— Ег погылан тўквышö ег чон деч посна кодеш,— Саликай Пет-
рован, шинчажым пашкартен, пöрт мучко мөнтеш-оньыш коштеш, ара-
ка коркам икте почеш весым. ястаркала.

Шукат ок эрте, ял мучко лувуй куржеш, уло калыным изиге-кугу-
ге орол пöртыш чумыраш тўналеш. Чоматайлан калык судым ыштат.
Саркий да тудлан польшккалыше Кузаир Мишка ден Саликай Петрован
эн чот кычкырат, уло калыкым алганшарат:

— Борым пытараш күлеш! Ворлан ик мучаш лийже! Шўкшудым
вожге кўрышт лукман—молылан урок лийже!

Чоматайым адак уремыш шўдырен луктыт, онгышкыжö «Вор» ма-
нын серыман кагазым пижыктат, шентекыже имне йолым сакат. Тоя
дене лупшен, ял мучко вўден кондыштыт. Ончылвыжö тўмыр олмеш кон-
га петыртышым тоя дене перкален кадыргылыт. Умбакыже шўведат,
тўрлö ашакам* кышкат. Вара адак орол пöрт тураш конден шогалтат.
Чарныде кырымашеш Чоматайын шўргыжö какарген пуалеш, уло-уке
вургемже лостыкклалт кушкедалтеш.

— Ну, родо-влак, мом ончаш! Пытараш гын, пытараш, але уло ял-
лан вор корным тошкаш,— аптыранен шогалше калык ўмбак шўтышаш-
ла ончалын, Саркий карал колта.

— Пушта-аш, пушта-аш!— калык кокла гыч Кузаир Мишкан йўк-
шö шокта.

Тиде йүкөш Чоматай помыжалтме гай лиш. Чара вуйжым күш нөлталын, какарген оваргыше түрвыжым пыкше почын, тудо Кузаир Мишка велыш керын ончалеш:

— Пуштса, ситмыж-влак, пуштса! Тендан корнылан тореш шогем—шукертсек когарген коштыда. Таче тендан уремыште пайрем. Пеш моштен йөнештарышда—уло калыкым ондалышда. Мый уло калык ончылно ойлем: колем гынат, мыйын чонем яндар, нунын нимогай шылышттым түкен омыл. Колышаш ончылно товатлем: кидемат, чонемат амырка огыл. Нуно гына тендам йүдшө-кечыже толат...

— А-а, тегыт шүргө, шке шолышташ, шке мемнамак мыскылаш,—Кузаир Мишка төрштен лектеш, Чоматай үмбаж имне йолым руалтен, вуйжо гыч кроп пера. Чоматай нерже дене лумыш керылтеш. Вес мотыр гыч Саликай Петрован төршталта, вес имне йолым руалтен, шуггалт вочшо Чоматайым вуйлепше гыч лупшалеш. Лумыш йошкар вүр чеверта.

...Имне йол дене кырен пуштмо Чоматайым йүмаш деч посна, сорта чүктыде, шолып тоймо гай тоят. Шүгар үмбалныже иктат ош куэм ок шыде, иктат кенежым саскам конден ок пыште.

Шучко пашат лиймек, Саркийым, Кузаир Мишкам, Петрованым ик жап волостыш шүдыркалат, но ты паша садыгак шула. Ала Саркийын мүй пүрыжө полша, ала адак иктаж-мо—керек-мо гынат, чыланат мөжгыштө кодыт. Чоматай гына уке лиш...

Шужен ий эрта. Илаш кодшо-влак элын полшымыж дене чыла пасум үден пыштат. Ярныше калыкын кумылжым ужарген атыланен кушшо шурво нөлта. Калык шолдыргышо озанлыкым ачалаш нижеш.

Шыже велеш ял поян-влак адак кожганаш тўнгалыт. Ындыже нуно вүд вакшым тавалаш пижыт. Шужен ийыште вакшым пошкудо ял руш—Яков Иванович—арендыш налын ыле. Тыгат-тугат төчен, пүям уэмден чоткыдемден, вакш негызын шүйшө пырнялажым вашталтымек да көргыштат шотым ыштымек, шолдырген пытыше вакш адак ылыже. Шучко ийышкен яра шинчыше вакшын төрланен шумыжым ужын, Саркий да тудын йолташыже-влак калыкым пудыраташ тўнгалыт.

— Вакшна үмыр мучко шкена кидыште ылб, ынде ег кидыш пуэя колтышна, пуйто шкена ялыште вакшым иктат кучен ок мошто. Ынде шкена вакшыш миена гынат, ег шинчам ончен шинчапина возеш: пошкудо ял руш-влак кунам йонгыштен пытарат, а ме, марий-влак, нуным вучен ыле,—Саркий ял калыкым алгаштара.

— Вакшым мөйтеш шупшыш налаш күлеш,—Кузаир Мишка калыкым темла.

— Рушым ял гыч кожен лукман,—шинчажым савыркален, Саликай Петрован мушкындыжым чумыртылеш.

— Вакшна мывяр жап яра шоген, Яков Иваныч ок нал гыч, кызытат тугак шога ыле. Яков Иваныч чыла төрлатен шуктен, да мо чон дене туддеч шупшыш налат?—южыжо нунылан торешлана.

— Тудо шке ыштен мо? Шужен ийыште кинде шултышлан ыштыкташ ала-кбат мошта. Калык ойгеш ег кид дене ыштен. Чыла пашалан угыч чын ак дене тўлыкташ гын, Яков Ивановичын йолаш касныкшат ок сите,—Саркий нунылан вавешта.

— Чынакак, тўлаш пышташ күлеш. Тунам Яков Иваныч шке кудалтен кая,—Кузаир Мишка куана.

Төчен-төчен, калыкым шке велыш савырат, погынымаште вакшым калык кидыш налаш пунчалыт. Вакш кучаш Маркий, Мишка да Петрован дене вич ийлан договорым ыштат.

Погынымаш пытымек, шуко жапат ок эрте, Саркийын пөрт вел гыч музыкан йүк, шаулен мурымаш йонгалташ тўналеш. Вакш оза лийын шумо лүмеш Саркий кугу йүмашым эртара, погынымаште тудын велыш мурышо-влакым сийла. Устелтөрыштө Саркий куанен шыргыж шинча. Кузе от куане! Вакше у шурно шуэш, вакш омса кумдан почылтеш, вакш кү-влак уло вакшым сургыктен пөрдаш тўналыт, кү йымач пуш-

кыдо, шокшо ложащ йогаш тўгалеш. Вакш кў Саркийлан кугу поянлыкым конда. Илен-толын, гранц ложащ дене у сурт чоңалтеш, сурт воктен у вольык вўта шочеш, иктаж ик-кок ий гыч пасушко тўредме машина лектеш, агунышто кырыме, пуалтыме машина шолтыгаш тўгалеш. Тошто пўртым кевытш савыран лиеш. Илын пеш йўнан корныш пураш тўгалын—кузе от куане! Теве эрге кушкеш, тудым олаш тунемаш колтыман. Тек тунемже, вескана кевыт-вакш пашаштат полышкалаш тўгалеш, кугурак верыштат чыла пашам шке тўрлата, вьктара—шинчыше еным кычал кошташ ок воч.

Чыла тиде лиеш, лийде ок код. А кызыт пошкудо-влак кок ведра аракам йўын каят гын, тидын дене Саркий ок нужнан. Ты окса, коккум пачаш шукемын, адак Саркий декак савырнен толеш. Тек южо чара летешка Саркий вангареш ойлышташ тўчыжў: шыгыр жапыш шуыт гын, садак тудек толде огыт код. Тунам Саркий шке вийжым ончыкта: кумылжо лиеш гын, полша, кумылжо ок лий гын, чумеват луктын колта. Санденак Саркий чарныде шыргыжеш, ўстелтўрыштў тўрала шинчылтын, аракам темкала, поро кумыланла кояш тўчен, кажнымым шуна.

Ўстел мучаште кид ўмбак вуй пыштен нерыше ик марий кенета помыжалтеш, нимом уждымо шинчаж дене йырваш ончалеш, нелемше вуйжо дене пошкудыж ваче ўмбак энгертен, комдык кадырга, кид рўзалтен муралтен колта:

Ай-а-лай вуюм пеш коршталеш..
Вуй мучаште мындерем* укелан..

Тудын мурыш молыштат ушнаш тўчат:

Ай-ай-лай шўем пеш йўлалеш
Кўдыне-ем шочшем укелан..

Йўын руштшо-влакын оралгыше йўкышт урем мучко шергылт кая.

— Ситарен, коеш,— урем покшеч тырын-тўрын онкылышо еным ужын, ачам пелешта.— Эх, илышыжат: таче Саркийым моктен, тудын аракажым йўыт, эрла, Саркийымак карген, тудын пашажым ышташ каят. Нужна коклаште ик ой уке, сандене поян озалана. Калык шке вийжым умылен ок шукто, садланак Саркий гай-влак вуй лийын коштыт. Кеч-мыняр тўчышт, чыла икте нужна калык сенга. Укелан огыл Совет власть ышталтын: нужна калыкым йол ўмбак шогалташ, пояным сенаш.

— Совет властет тыланет кугун полша, вучо да шинче,— авам коклаш пура.— Кугыжа улмо годым кинде-шинчаллан тўнен ышна кошт, а кызыт шужен илена, эсогыл сира калтамат муын от керт.

— Кузе от умыло, чыла тиде сар да шужен ий верч лийын,— ачам тудлан умылтара.— Шоналте: мыняр ийышкен сар лийын шогыш? Паша калык мыняр пытен. А ўмаште! Ме гына шужен илышна мо? Уло эл шужен илыш. Керек-могай шўртнў власть лийже, чылажымат иканаште тўрлатен ок шукто. Ожно шужен коштынат—иктаж-кунам тыланет полшенит мо? А тений могай урлыкым ўденат—Советын огыл мо? Советын. Изиш вучалте, чыла лиеш: киндат, шинчалат, моло таварат.

Ачай мутын чынлыкным ме пеш вашке шижын налына. Икмыняр жап гыч ший окса лектеш, тавар шукемеш, акшат вола. Кресаньыклар шуко куштылгылык ышталтеш. Элын илышыже чылт весемеш. Мемнан ялышкат у шўлыш пура: кооператив, промысловый артель почылтыт, рвезе-влак комсомол ячйкыш ушат. Нужна-влаклар пырля ыштымаш пеш келшыш: тений шыжылан печке оксашт дене плугым, ўдымў машинам налаш келшышт, вес шошылан мландымат ваш-ваш полшен ўдынешт.

«Ипмат ок лек, кажныже плугым шке агапш шупшаш тўналеш»,—
жыжык ойлөн коштеш.

«Лекте-еш,— ачам нунылан вашешта.— Ме вет ең шинчам ончен
кошташ она тўнал, а шкенан коклаште кеч-кунамат келшен шуына».

...Кечываллан, ик көршөк тувыртып шөрүм, конгапш күәштме му-
ным, вилдым шовычеш вудылын, мый Кү корем велын ошкылам. Кү
корем пеш мўндырат огыл: пасу капкам лектат да пурла вел тыгыде
чашкерыш пурет, курыкым күзен, нур корно дене корем ағыш шуат.
Нур корно пурла кидыште кодеп, а тый тура сер дене ўлыкө волет,
волымет годым мунчалтен кайыдымашын кидет дене түрлө вондерым
руалткалет. Корем пундаште тыйым юалге иле пуш авалта. Вудыжгө
квяк шудым тошкен, ончыко кает. Корем сер койын вашталтеш, йол
йымак регенчан да тазыла кү логалаш тўналеш. Адак пзини кает, да
ик серже лопканеш. Умбакыже тудо олыкыш савырна. Вес серже утыр
тура күза, сур тўсан кү лончо почылтеш. Тиде—артельын арендыш нал-
ме поянылыкше.

Артельщик-влакын паша верышт мўндырчынак коеш. Теве ачам,
тувыр мел кылдышым руден, онгым виш почын, чара вуйын, ўштыле,
ломым кү шелшып керын шынденат, веле чōгыт дене кырен, сово кум-
дык кү плитам катен наледа. Изини торапшырак Иванай кугыза кумда
олымбак күм нолтал пыштышат, кү ўмбалым тёрлатен шогылтеш: уто
вержым ий дене локшич кудалта, вара, циркулым налын, печке түрым
да покшел рожым палемда. Палемден шуктымек, күм кушкыж шивче-
шат, эн ончыч рожым шўташ пижеш. Южгунам кү шелын кая. Тунам
Иванай кугыза шкенажым шке вурсаш тўналеш. Ик жап тудын могыр гыч
«Шонго албаста, кукшо кед тормыка!», тулеч молат шокта. Вара Ива-
най кугыза кү ўмбаж вола, шелше күм сава шумымо монарлан виска-
лев катгалаш пижеш. Тидыже—печке деч шулдырак тавар, но күм яра
кудалтыме ок шу, екте ыш лек гын, весылап йөнештарап күлеш. Рож
шўтымө годым кү ок шел гын, Иванай кугыза йывырта, шинчажат вес
семын йылгыжалеш, кид копаш шўвалын, печке йырым циркуль пале
почеш локшинчаш тўналеш.

Иванай кугыза воктенак—печкем шыматен ягылтыме станок. Ий
дене локшич лукмо печкелык күм күртнө воштыр ўмбаж чиктат, кок
она коклаште чоткыдемден пōрдыктат, а иктыже, ломым налын, түр-
жым нўжын ягылтара—лом йымаж кү пудырго шыжалт веле кодеп.
Күм кок рвезе, Матвуй ден Ольош, пōрдыктат, лом воктен пел шинчан,
шедыра чуриян Онтон шогылтеш. Туштак Иванайын изи эргыже-влак
толашат, пешкыдырак кү ўмбалне верангын, савалык монарым йыген
шыматат. Нунылан ты паша модыш олмеш пуалтеш: өрканат гын, ко-
рем воктен модаш, пашаш вўдым шыжыктылаш я саска погаш куржыт.

Мый миен шуамат, артельщик-влак кечывал кочкыш ышташ ик ве-
рыш погынат. Станок воктек толын шогалын, ачам йөршешлан нўжын
ягылтарен шуктыммо печкем ончалеш, изини шонен шога, вара, ломым
налын, Матвуй ден Ольошым адак изини пōрдыкташ йодеш. Ик жап гыч
печкен кок могырыштыжат йыргешке лаке-влак лийын шинчыт. Печке
тўс чылт вашталтеш: пуйто ты корем-влак күм ылыжтарат, печкелан
чоным пуртат.

— Вот тыге келша,— ачам мавеш.— Шыматыме веле ок сите дыр,
чеверландарашат күлеш, шонем. Мом гына ыштена, тудо кучашат сай,
овчалашат чевер лийже.

Артельщик-влак, ўмылыш каен, ик жап кочкын шинчат. Вара
ачам каналташ шуйнен возеш. Иванай кугыза ийым шумаш шинчеш.
Матвуй ден Ольош корем серып снеге ончаш күзат. Ик жап гыч корем
ўмбаж Ольошын муро семже йонгалт толеш. Тудын койышыжак тугай:
кеч-куш кайыже, кеч-мом ыштыже—мурыде ок код. Очыни, кочмыжо
да малымыж годым веле ок муро.

Ольошын мурумыжым колыштын, мый пашаш вўдеш көршөкым

мушкам. Памаш воктен, изи чонгаташте, кок кидшыMAT вуй йымак пыштен, Онтон кня, шинчажым пеле кумен, күшкө онча, шке семын ойлымыла, шуйдарен пелешта:

— Да-а, кава илыш ман. Мо гына тушто уке! Чылажымат пален шукташ ыле.

Мый Онтон вельшч ёрын ончалам. Онтон тугак комдык кня, шинчажым кава деч ок пал.

— Мом ойлет, Онтон?

— «Кава илыш!» мамам. Кнагаште лудым: каваште мемнан мланде гай шуко уло. Кечат икте веле огыл, мемнан ужын илыме кече деч тўжем пачаш кугурак кече-влак улыт. Нуно пеш мўндўрнў улыт, мыланна шўдыр гай веле койыт. Южо кечын волгыдыжо мемнан мландыш кум шўдў ий толеш, тунар мўндўр. Шоналташ веле: кум шўдў ий! Кочам илен колен, ачам илен колен, мый илем да колен, пешывем лиш гын, тудат шонгем кола, уныкамат шонгемеш,— тудо гына кочам го-дым чўкталтше шўдырын волгыдыжым ужын шукта,— теве мынар жап эрта! Ала тудо кечынат мемнан гай мландыже уло? Ала туштат иктаж-могай чонан ила? Кў шинча, мый кызыт тыште нувым ойлен кнем, а тушто иктаж чонан мемнам ойла. Тыге лийын кертеш вет, а?

Мыланем Онтонын мутшо онгайын чучеш. Онтонын тыге кутырка-лымыжым тымарте пканат колын омыл. Лудаш йўратымыжым паланам гынат, могай кнга йўратымыжым шинчен омыл. Мўндыр мланде перген ойлымыжым колыштын, мыят Онтон семын күшкө ончалам.

— Кушто тыгай кечым ужат, Онтон?

— Тудым кызыт от уж, йўдымат—от тунем гын—от пале. Шўдыр шагал мо? Манам вет, тудо пеш мўндўрнў, садланак мыланна шўдыр гай веле коеш. А ученый-влак палат. Нунын тыгай пучышт уло: телескоп маныт. Тудо керек-момат ала-мынар тўжем пачаш кугемден ончыкта. Ученый-влак кажне шўдырым эскерат, кажне шўдырлан лўмым пуэныт. А мынар шўдырым кызыт але пален шуктен огытыл! Ме тыгай шинча денат мынар шўдырым ужына—шотлен от шукто, а телескоп дене тылечат шуко шўдырым ужыт. Кугурак телескопом ыштат гын, ала адак лу гана шукурак шўдыр лектеш.

— Тынар шўдырлан лўмымат от ситаре,— пеле воштылын, мый мэнам.

— Ме она ситаре, а ученый-влак ситарат. Ме мом палена? Кочкаш, йўаш, куралаш, ну—печкем ышташ. Тидыжымат ача-коча кузе тушыктен, тыге ыштен тўчена. Пален шуктет гын да сайынак шоналтет гын, чылажымат вес семын, куштылгынак да утларак пайдалын ышташ лпеш. Мый адак кнга гыч пален валмым каласем. Ожно мландым пу кольмо дене кўнчен ўденыт, укшеран тоя дене тырмаленыт. Тыге тўчен, шукак ўдет мо? Илен-толын, плугымат, тырмамат шонен дуктыныт, имньымат кычкаш тўнгалыныт. Тыге паша ятыр куштылемын. А вескана ала тугай машинам шонен муыт, иканаштак куралашат, ўдашат, тырмалашат тўнгалеш. Илыш ончыко кая вет. Тудым ученый-влак куштылемдат. Ме гына сокыр удыр семын илен тўчена. Кажныже тунемеш гын, илышна ала-мо семын вашталтеш ыле.

— Тыланетат тунемаш каяш кўлеш.

— Мый тугакат тунемаш каем. Теве печкем ыштеп, шыжылан шке пайым налаMAT, тунемаш каем. Тунемде, илышым куштылемден от керт—тидым мый пеш палем.

Мўйтгеш кайыMEM го-дым мый Онтонын мутшо нерген шонкалем. Онтон тунемаш каяш ойла, каваште мо уло нерген кнагам лудеш, шўдыр илышым палаш тўча. Кў шинча, ала, илен-толын, тудат кугу ученыйыш тунем лектеш. Пеш тыге лийже ыле. Тымарте мемнан ял гыч ёрдыжтў тунем коштно уке ыле. Саркнийын Йогоржо ала-кушто тунемеш гынат, туддеч ала-мо порыжо ок лек дыр, шонем. Койышланаш йўратыше рвезе, кушко кўдырчў. Тунеммаште ала кертеп, ала уке, а

ялыш толеш гын, нерым кадыртен коштеш, мемнан гай дене огешат мутлане. Теве кенгежым спектакль ончыкташ толыныт ыле, нуно чылт весе улыт. Огытат кугешне, мутланашат йӱратат, моштымышт семын ойымат пуат. Нунын толын кайымышт почеш мемнан ял рвезе коклаштат тунемаш каяш шонышо-влак шокташ тӱгалыныт. Мыят тунемаш кзем ыле—ийгот эртен. Молан ондак шочалтын? «Кызытат шке вуж тунем кертат»,— Виктор манеш. Кӱ шинча? Шке вуж тунемаш куштыл-гак огыл вет. Иктаж полшышо лишеш гын веле. А Виктор? Тудо ок полшо мо? Полша дыр: тудо вет тунемше ег, адак мыйым йӱрата. «Йӱрата» манам, ала, вежат, ок йӱрате? Ала так гына, коштмаште чоным кан-дарааш шонен, мыйын вуйым пӱтыркален коштеш? Вет янде кок арня шуэш—ик мутымат ок сере. Йӱрата гын, сера ыле. Ала жапше уке? Ала иктаж-кушкӱ каен? Тунемше еным ала-кушкат ӱжыктен кертят. А мый, тудым шонен, йӱсланен илем. Эх, Виктор, Виктор! Молан тыге мыйын чоным пудыратен коденат? Тыйым шонен, йӱд омем коцтем, ӱдыр шӱмем туржын илем. Кастенат ӱдыр модмашке ом лек, мӱнгыштат шӱлык коштам. Адак ик гана вашлийын, порын гына мутланаш ыле, вара ик мучаш лийже: я Виктор пелен лияш, я тудым шӱм гыч ӱштын кудалташ. Ала тудлан саламым колташ? Чынак вет: саламым сераш лишеш. Кузе тымарте ушышкем ыш воч? Кӱлан куш колтышаным палем, кагазым-маркым муаш йӱсӱ огыл. Тачак серем, жапым ом шуйо. Ялысе уверым колтем, иктаж кнагам йодам. Салам мучаште иктаж мурым муралтен серем, лудмек, мыйын кумылем шижын налже. Серашак кӱлеш, мо лишеш—лийже...

Тыгай шонымаш мыйым пеш кӱандара. Мӱнгеш толшынак, саламлан пижам. Вес эрден саламем почта коштыктышо Ванюш ватын сумкашкыже пурен возеш. Ласка чон дене мӱнгышкӱ пӱртылын, мый шке саламемлан вашмутым вучаш кодам.

4

Таче ола гыч вучыдымо уна-влак толыныт: Виктор Петрович, Саркий Йогор, ик тунемше ӱдыр да кок илалше пӱрӱен. Ончыл имным виктарыше Саркий Йогор, сап керемым рӱзен, тор вӱлым ача пӱрт велыш савыралеш, имным чарен шуктыдеак, капка почаш тӱрштен вола. Капка йӱклан окнаш ончалше Саркий, олесе ег-влак толмым ужын, тыманменш пӱртӱнчык лектеш. Толшо-влакым саламлен, пӱртыш ӱжын пурта.

Викторын толмыжым ужшынак, мыйын шӱмем пӱзн-кугун пырткаш тӱгалеш. Кидем шырчам керден ургыштеш, а ушем Викторым шона: саламем налын шуктен—уке, могай вашмутым пуа, тышке толеш—уке, ала мыйым монден, ала так гына, тыйым веле шонем манын, ойлен коден. Тудо ала шона, ала уке, а мый эртак тудым шонен илем, тудын толмыжым вучем, омешат ужам. Шӱмыштем мо улым авамат, йолташ ӱдыр-влакат огыт шинче. Мый гына раш пижам. Виктор мыйым кеч тӱня мучашке ӱжшӱ, ваштарешыже нимом пелештыде, тунамак каяш кӱнем. Молан тыгай лийым, шкат ом умыло. Кайымыж почеш первый кечылаште тунарак шонен коштын омыл, а пытартыш жапыште ик кечат тудым ушыш налде ок эрте, шулдырем лишеш гын, ик минутымат ом чыте—тудым ужаш чонештен каем ыле...

Шуко жапат ок эрте, мый декаем йолташ ӱдырем—Катюш—толеш. Йӱктын шинчылтын, тӱрлым кутыркалена. Катюш тӱрлӱ увер-агарым ойлыштеш. Ола гыч молан толмышт нергенат мут лектеш. Катюш—полмезе ӱдыр, керек-момат ончылгоч пален налеш. Кызытат тудо—мый мутым луктам веле—вигак умылтараш тӱгалеш:

— Рвезе-влакым олаште тунемаш темлен коштшо улыт. Иктыже—тунемше ӱдыр. Тысе огыл, пошкырт вел марий. Пӱрӱен гыч иктыже—Йошкар-Ола велысе. Кугун тунемше, манит. Весыже марий огыл, ала-могай вес эл гыч толшо. Тожо учешый мангыч шокта. Нуныжо калык

мутым поген коштыт. Саркий дене шинчылтын, пеш мутланат: кө мужед мошта, кө чоклен коштеш, кө уста мурызо, кө йомаккан мастар.

Тыге ойлыштын, Катюш пышкырен колта:

— Ой, колем, вежат, ом чыте. Йошкар-Ола марий чайым йўын лектат, вес пөлемыш каен, тушто вургемыш вашталтен чвен лекте. Ну, чылтак күсөтышто юмылан кумалше карт. Ошалге каза пондан, ош теркуниш, ош мержер, ош тувыр-йолаш, ош ыштыр, ний йыдал. Каза пондашыжым чывынталеш, пачашлен-пачашлен писын ойла—чылтак шолдырма*. Устелтөрыш пурен шинчын, түрлө кагазым шерын ончыптеш, шер гай тыгыдын пеш писын ала-мом удыркала, шке чарныде ойла, Саркий деч йодыштеш. Амер Микушым ойлат. Очыни, Микушым чоклаш ушынешт, ола гыч толшыжо кумалтыш мутым серен каяш ойла. Ала-молан күлеш лийын дыр...

Ме Катюш дене пөрт ончыко лектыва, она йымал олымбаке шинчыпа. Уремыште кө куш кая—ломаш капка гоч мыланна раш коеш. Те-ве ял мучаште ик капка почылтеш, тушеч Саркий ден Микуш кугыза лектыт. Микуш пуйто күсөтыш каяш чвен шогалын: ош комбо гай коеш, шўйжө гына тунар кужу огыл. Кид шаралтен ойлыштын, нуно Саркий кудыш пурен йомыт. Шуко жапат ок эрте, Саркий капка угыч почылтеш, тушеч Йогор да ола гыч толшо ўдыр лектыт, ял күшыя мучашке каят.

— Очыни, Момолан кува деке каят,— Катюш манеш.— Оласе ўдыр шўведаш тунемнеже.

Йогор ден ўдыр, чывак, Момолан кува дек пурат. Урем адак пустангеш.

— Вот илыш-койыш, ман,— адакат Катюш ойлаш тўнгалеш.— Тошто койышлан ида ўшане, кумалтыш да мужедмаш—шоя гына маныт, а шкешт первык мужедше дек да карт дек онкылыт. Тунемшыже тунемше улыт, а, витне, пунат кумалтышлан да түрлө ю виylan ўшанат. Ужат, Момолан кувалан могай почет лие. Мемнанжыным кеч мурым серен кайышт ыле. Эх, муралтен пуэм ыле, вот тыге:

Поч окнатым — мөрым пуэм,
Мөр поген гына толам;
Мөр гай чевер чурietым
Ынде кушакын ужам.

— Тунарак ужмет шуын колтыш мо? Мый тебе улам, ончал,— кенета пакча капка вельште йўк шокта.

Ме коктынат чурк лийына, пакча вельш ончалына. Тушто, ломаш ўмбак эңерталын, Виктор шога, мемнан өрмалгымынам ужын, веселан шыргыжеш.

— Лўдын колтышда аман? Ида өпкеле, вўд воктен эртен кайышем-ла тендан мурымыдам кольымат, кө тыге сылнын мура, манын, ончал-де шым чыте. Те мурен шинчеда улмаш...

Тыге манешат, Виктор пакча капкам почдеак, тыманмеш ломаш пече гоч төрштен вопча, кидшым ваш почкалтен, ончыкына толын шогалеш.

— Ну, ўдыр-влак, поро кас лийже. Кузе тыште пледа-шўледа? Ойлыза, семык годсек ужалтын огыл вет.

Тыге кидым пуэн саламлалтешат, коклашкына пурен шинчеш, кид пуымыж годым мыйым лўмын шинчланен-тўслен ончал колта.

— Илена-шўлена, тендан толмыдам кечын вучена.— Катюш тўрвыжым мый ынталеш.— Тендан толмешкыда, шонгемаш тўчышна—нимат мнен ыш лек, саде ужар нерак кодна. Те вет мемнан гай нолнер дене ода кутыро, шонго кува-кугызам гына кычал коштыда...

— Рвезе акыл дене иле, шонго акыл дене ыште,— Катюшын молан тыге ойлымыжым шижын, Виктор пелешта, мутым вашталтышаншлан мыйын вельш савырнен, тўрлымем кучен онча:

— Качымарийланак тувырым түзет дыр? Пеш сылнын түрлетис. Тыгай тувырым чияш ыле, түрлышыжым йүд-кече шупшал илем ыле.

Тудын мутшылан мый тулшоола ырем, түрлымем вашке гына погалтен, педке пыштем.

— Молаи вожылат, мый вет ом воштыл, чыным ойлем,— Виктор ок пыплане, койшыланен шинча.— Шинчет, мемнан велне түрлышылан лүмын ик муру уло, йодыш муру:

Кок төрзатым комзык почын,
Көблөн тувырым ургет?
Кумда вүд пасма үмбалне
Көблөн йүкын тый шортат?

Тыге муралта да мыйым адак шипланен ончалеш, Катюш ынже шиж манын, кид парням эркин кормыжталеш.

Катюш ала шижылалдыш, ала адак иктаж мо, кенета мөйтгышкө вашкаш тўнгале:

— Ойлен-ойлен, мут ок пыте, мурен-мурен, шер ок тем. Уна-влак шинчат-шинчат да, тауштен, мөнтеш каят,— манешат, верже гыч тарвана.— Мемнан денат уна лййза, эртен кайымыда годым пурыде ида код.

— Поро мутетлан тау, ме кеч-кунамат уна лийына,— манын, Виктор Катюшым капкаш шумеш ужата, шкеже адак воктекем толын шинчеш.

— Ну, Анаем-моторем, кузе тыште плет?— выжылтын йодеш, кидем кормыжталын, чак шинчеш.

— Тошто семынак илем,— вашештем, шинчашкыже түслен ончалам.— Мемнан плышнам пеш шинчет: эртак ик семын эрта. Сурт сомылкам шуктена, түрым түрлева, иктаж-мо ушеш толын вочмо годым муралтен колтена.

— А мыланем тувырым түрлет?— Виктор воштылалын йодеш.— Башкерак шукто, вучен-вучен кошкенат пытем.

— Могай пүсө улат, тудлан лук да пу. Тувыр йодаш мыйын качымарьяк лййын отыл вет,— манам, вара мутым вапталтем:— Шукешлан толда мо? Мо сомыл дене?

— Арня наре плаш шонена. Йошкар-Ола гыч тысе марий плышым тунемаш экспедиций толын. Иктыже—Эмай Эвай—музей пашаен. Весыже Финляндий гыч, Эйно Сайконен. Тудо финно-угор ушемын научный сотрудиныше, финн тукым калык-влакын плышыштым шымлен ылыше ег. А ўдыр мемнан техникумышто тунемеш. Пеш чолга ўдыр, ончыкыжо кугу поэт лиеш дыр. Лүмжө—Огай Олай. Тыге тудо шке серымж йымалне кидшым пышта. Чынжым тудо Огай Олай огыл, Капитонова Ульяна.

— Марий ылышын тўнжө кумалманте да мужедманте дыр,— мый пелештем, шкеже чеверген каем. Шижын шуктем: шкемын огыл, Катюшын мутшым ойлем.

— Кажне калыкын шке койышыжо, шке йўлаже уло. Тиде койыш эн ончыч тошто ег мутынто, йомакыште, мурышто, кумалманте конча, маныт ученый-влак. Садланак тунемше-влак кеч-кунамат тошто ег мутым погат,— улылтара Виктор.

Тыге ик жап мутлавен шинчена. Вара Викторын йўмыжө шуын колта, да пёртыш пурена. Устел воктен веранын, кок корка йўштө шўрым йўмек, Виктор мыйым шке декыже эпын лишемда, воктекеже шынден, шыг өндадын, шокшын шупшалеш:

— Ну, Анай, мый лўмын шижтараиш тольым: арнягечын* тулар-влакым вучо. Чонешем тый гына пижынат, тыйым веле шонен илем, тыйым ужде, кечын кошкем, ончыкылык ўмыраш тагем, чыла пашащат ўшанле йолташем лий.

* Арнягече — кугарня.

Вашмут олмеш мыят Викторым шын бидалам, түрвыж гыч чот шупшалам.

Арнягечын эрденак мемнан дек тулар-влак толыт. Эмай Эвай, ош теркушпыжым ишкыш сакен, повыржо йымач үстембак черпыт аракам луктын шында.

— Поро жапда лийже, пагалыме оза кугыза, оза кува. Тошто марий йўлам шуктен, ме тышке, йомакым колтен, кугу пашам шукташ толын улына.

— Пашана поро шагатыште тўналме лийже,— манын туларташ толшо Саркий вате үстембак ик терке шож мелнам луктеш.

Шовыр полдышыжым мучыштарен, ош каза повдашыжым чывышта-лын, Эмай Эвай йомаклаш тўналеш:

— Мўндыр элыште, мўндыр олаште, кў полат коклаште ош кугыза ила, кчи-парня эргыжым овчен кушта. Кчи-парня эргыже кече еда огыл, шагат еда кушкеш, вийым пога, виян тумо гай лопка туп-вачан, ладыра куэ гай лывырге кумылан кушкын шуэш. Илен-толын, кчи-парня эргын ачаже кугу ойгыш возеш: эргыже койын кошкаш тўналеш, ны кошкаш ок коч, ны шинчен ок шинче, пөлем мучко шўлык лийын кош-теш, йўд шуэш—чыр омым ок ыште, тўшакыште васнен-каньысырланен пёрдалеш. Ош кугыза эл мучко эн уста эмлыше-влакым пога, кчи-парня эргыжлан тўрлө эмым наледен йўкта—нимат ок полшо.

«Ой, эргым, молаи гына тыгай лийыч, мо семын тыланет полше-на?»— ош кугыза пуштылана.

«Ок кўл мыланем тендан эмлышыда, ок кўл мыланем тўрлө эм-да,— эргыже шўлыкын ойла.— Омем дене ужынам: мыланем ош кў ку-рык ўмбалне, чевер кече йымалне, ужар лышташ дене шобталтын, эр лупс дене мушкылтын, йошкарген-чеверген шушо мёр гына полшен кер-теш. Поро кумылан ачим, мыйым тошто гаяк виян-патырым ужмет шуэш гын, тиде мөрным кычал муаш полшо».

Тыгай мутым колын, ош кугыза моткочак куана, ўшанле польшка-лыше-шамычным поген, нуным ош кў курык ўмбалне, чевер кече йы-малне, ужар лышташ дене шобталтын, эр лупс дене мушкылтын, йош-карген-чеверген шушо мёр кычалаш эл мучко колта. Мут гыч мут шар-ла, пылыш гыч пылышыч солна—ош кугызан ўшанле польшкалыше-шамыч Калмашәгер ял пергенат колыт. Пуйто Калмашәгер ялыште, Канчапар кугыза илемыште, ош кў курык шөрыштө, чевер кечеш че-верген, эр лупс дене мушкылтын, ужар лышташ дене ўштылын, чевер деч чевер мёр кушкеш. Ош кугызан ўшанле йолташыже-шамыч пещ куанат, вигак Канчапар кугыза дене ошкылыт: ала Канчапар кугыза ош кугызан ойгыжлан полша, чевер кечеш чеверген, эр лупсеш мушкылт лозаланен шушо мөржым ош кугызан кчи-парня эргыжлан пөлеклен пуа, манын сөрвалат. Ынде ош кугызан ўшанле йолташыже-шамыч Кан-чапар кугызан мутшым вучаш тўналыт, могай вашмутда лишч—пылыш шогалтен, чон пырткен колыштыт.

Тыге манешат, Эвай ик корка аракам тема, ачамлан шуя. Ачам ден авам ваш ончалыт. Авам латкаш кўәштме муно тувыртышым үс-тембак конден шында.

— Мемнан мөрна ош кугызан кчи-парня гай эргыжлан ала полша, ала уке—лозаланен шуынак огыл гай чучеш,— ачам вәешта, арака коркам кучаш ок вашке.

— Могай шуын огылжо—можно, самой раз,— тулаче коклаш пура.— Мөрным жапше годым погыман, уке гын, тудо аменат кертеш, Канчапар изай...

Тыге мыйым йўйт. Тулартыше-влак лектын кайыбек, авам мый де-кем клатыш пура, чалемаш тўналше вуйжым вачышкем пыштен шор-тын колта.

— Илыш корнет пшалан лийже, ўдырем,— авам шортмо лугыч ой-ла.— Мўндыр верыште, век палыдыме ег коклаште илаш тўналат. Ала пшалан лият, ала ўмыр мучко бкынен илашет возеш—мемнам ит вур-

со: тыйын кумылетым шуктышна, шонымет семын ыштышна. Мемнан ўмыр эртен толеш, те ончык илышаш улыда, шкендан илышдам шонымыда семын ворандыза. Мемнамат ушда гыч луктын ида кудалте, кеч талуклан пѳрык, ача-авамат уло вет манын, ушептарен илыза.

— Ой, аваи, тендам кузе мондаш лнеш,— мый шонгтым эмратылам.— Те мыланем илышым пуышо улыда, мыйым саска семын ончен куштышда, кеч-кушто лиям гынат, шўмем эртак тендан пелен лнеш.

...Ояр шыже кечын ме марием дене ола велыш кудал колтена. Кузе тушто илаш тўнгалына? Ала вараксимла вычыматен илышаш улына, ала ўмыр мучко пий-пырысла илаш возеш. Сырен илымашна ала лнеш, ала уке, кѳ шинча, а тачылан мый воктенем шўм пыштен йѳратыдем, ўмырешлан ойырен-сайлен налме моторем шинча. Тудын ик кидше мыйын кыдалем гыч шыг ѳндаlesh, могыремлан йўштын-шокшын ласкан тучеш, вес кидше, сап керемын рўзалтен, имным ончыко покта. Пўгѳ йымалне онгыр мура, торта мучко тўрлеман ош шовыч-влак лойгат, пуншымо ожо-влак кайыкла ончыко чонештат. Кудалза, выльгыжше ожо-влак, чот кудалза, мыйым у верыш, у калык коклаш, у илышыш пурташ вашкыза! Чеверын, шочмо-кушмо ял, чеверын, йѳратыме ача-авам! Илышем кеч-могай лнеш гынат, мый тендам нигунам ом мондо, шўмем гыч ом ойыро. Куанымем годым тыланда таум ыштем, ойго годымат тыландак энгертем.

...Онгыр мура, имне пўргал-пўргал кудалеш. Тарантасна корно лакылаште лыйге лўнгалтеш. Ужар вўргенчыкан чатката ош куэр мыланна вуйым савен коদেশ. Шўмем пыртка, шўмем уым вуча.

Поро кече, илышемын у йыжынже, поро кече, ола!

5

Таче техникумыш у тунемше-влакым налме первый кече. Марием тиде псытаныйыште марий йылме дене йодыштшаш. Эр кочкышым ыштымек, кыча-влакым погалта да, портфельшыкыже шўпкын, мыланем пелешта:

— Калмашѳнер гычат толшо-влак улыт дыр. Ужмет шуэш гын, айда пырля.

Ме уремыш лектына, шып урем дене техникум велыш ошкылына. Ола изи, уремыште эртен коштышо шагал. Техникумын ош чия дене чиялтыме кок пачашан кермыч пѳртшѳ—ола мучаште, тореш уремыште. Уремын ик мучашыже тура курыкыш тўкна, вес мучашыже, энгер тўрыш шуын, руалме гай кўрлеш. Телым тунемше-влак тиде курык ўмбач ече дене мунчалташ йѳратат. Кечывалым кугу каныш годым курык вуйыш кыртмен кўзатат, ече ўмбак шогалын, кидым кайыкла шаралтен, ўлыкѳ шўкалалтыт, тыманмеш техникумыш шумеш мунчалтен волат, шенгелнышт лум пурак тўргалт веле коদেশ. Южыжо «Снегурочкам» я «Нурмисым» пидын, энгер ий ўмбак мунчалташ вола. Тушто техникумысо комсомол ячейка ий еда шке вийже дене лўмын катокым ышта. Кажне перемен годым шып олан тиде уремже рвезе йўк дене сургалтеш.

Тыге телым лнеш. А кызыт тиде урем вес шўлыш дене шўла. Квартал мучашке шуын, тореш уремыш ончалшынак, тыланет пазарыш верештмыла чучын колта. Ял гыч толшо-влак, имныштым туарен, орава тортам кўш ѳлталын, орава талаште я савар воктен ўшыкыштѳ шинчылтыт, чылымыштым пѳжгат. Южыжо, туштак кинде мешакшым руден, мѳнгысѳ когылым пурыштеш. Южыжо, шке йырже, кум-ныл егым чумырен, шке ял илыш нерген тўрлѳ уверым ойдыштеш. Испытаныйыш толшо рвезе-влак шканышт верым огыт му, шып шинчен огыт мошто, орава коклаште мѳнгеш-оньыш коштыт, икте дене кок-кум мутым пелештат—вес вере куснат, весе дене кутыраш тўнгалыт—мутым покшеч кўрлын, адак умбак каят. Вик пале: шўмышт шўм олмышто огыл, кузе йодыштшашым шонат, кертам—уке манын, вуйыштым пудыратылыт.

Ме техникумын лопка кудывечышкыже пурена. Туштат калык шыг. Тений түрлө ялла гыч кок шүдө наре рвезе техникумыш пураш шонен толын. Тынар йоча толшашым вучен огытыл. Кодшо ййлаште техникумыш валлаш вер-влак яра кодеденыт, а тений кандашлу верлан кок шүдө йоча толын—кажне верлан кок ег угла!

— Тений сай деч сайжым ойырен налын кертына, тенийсе набор внян лнеш,— техникум директор Алексей Иванович куанен ойла.

Алексей Иванович быде кумшо ий техникумым вуйлата. Ожно тудо ял школышто туныктен, революций лиймек, волисполкомышто ыштен, марий техникум почылтмек, адак школ пашаш куснен. Сай организатор улмыжлан кбра губоно тудым директорлан шогалта. Алексей Иванович у школым йол үмбак шогалташ вуй ыштен шокшын пижеш. Шужен ийыште ялла мучко коштеш, калык коклаште умылтарен, польшым йодеш, тунемше-влаклан пöлек киндым, вургемым пога, түрлө амалым кычалеш, но техникумым петыралтмашке ок шукто, арален кода. Тунемше-влакын илышышт куштылгырак лийже манын, ола деч лу менге öрдыжтö ожысо монастырьын пеле шаланен шушо сург-оралтыжым да йырысе мландым йодын валеш, тушто польш озаулыкым почеш. Алексей Ивановичын понымыж почеш, тыште чыла паша агротехникын йодмыж семын, машина дене ышталташ, түрлө опыт эртаралташ. Тыге, ик могырым, йыр улшо ял-влакат мланде пашаш у йöным пурташ тунем кертыт, тунемше-влакат агротехникын туныктымыжым шке кид дене терген-шымлен налын шуктат. Тулык йоча-влаклат кенжежым плашышт вер лнеш. Шке шурно, шке шöр-торык тунемше-влаклан сайын кочкын илашышт кугун полшат. Стипендий окса утен коদেশ, тудо ик подыш пура, ты окса дене малыме арвер, кем, пальто валалтеш, нужна тунемше-влаклан пуэдалтеш.

— Ынде техникумна материально пеггыдем шуын,— Алексей Иванович ойла.— Теве сайрак туныктышо-влакым погена да тунемаш полшышо арверым ситарен шуктена гын, йоча-влаклан тунемашышт гына коদেশ. Ик-кок ий гыч мемнан туныктен лугмо кадрнат моло техникум деч лупкыдо ок лий, йошкарген кошташ ок воч.

Техникум канцелярийын омаже чарыде почылтеш-чүчылтеш. Тушто испытанийлан пытаргыш ямдылалтмаш эрта. Тунемаш пураш шонышо-влакын документышт ратыш пурталтеш. Туштат документым шке пеленышт кондышо-влак шогылтыт, документым поче-поче сдаватлат. Туныктышо-влакат, у наборын могай лийшашыжым ончылгоч палаш төчен, анкетым ончыштыт, школла гыч пуымо характеристика-влакым лудыт.

— Степан Михайлович, ончал-ян,— марнем ик анкетым воктенысе ошалге туныктышылан шуялта.— Пеш онгай анкет: «Национальность—маронец, родной язык—русский со знанием марийского языка». Марлаже ачай-авай манын мошта гын, уке гын...

— Онгайже уке гай,— Степан Михайлович, умпа гыч паппрос шикшым кудыртен луктын, анкетыш ончалде манеш.— Марий ешыште шочын, руш ялыште кушкын. Марий мутым мөнгыштö гына колын, утларакше рушла ойлаш верештын. Вот и чыла. Марла мыняр мошта—испытаний ончыкта.

— Изник рушлат, марлат мошта гын, сай тунемше лийшаш,— лопка туп-вачан, важык кутыш кужу, кушко шүргывылышан туныктышо коклаш пура.— Теве мый ик анкетым ужым: «Национальность—башкир, родной язык—башкирский. Знаю русский и марийский язык». Очыни, пеш пүсö рвезе.

— Марий техникум марийланак лийже,— марнем шыдын пелешта. Башкирлан—башкир школ, рушлан руш школ уло. Тек тушто тунемышт. Тыгай анкет пура гын, шонымаштем, испытанийыш пуртыдеак, мөнгеш савыраш күлеш, техникумна чи марий техникум лийын кодшо.

— Тыгай ограничанийым ышташ ок күл, шонем,— кушко туныктышо тореплана.— Кеч-могай калык гыч лийже, а марла мошта да ма-

рий школышто тунемнеже гын, пожалуйста веле манман. Руш школыштат марий йоча ятыр уло. Наука национальностым ок ойыркале, марийланат, рушланат икте.

— А мый шоньманшем, вес калык школлаште мыняр марий йоча уло, чылаштымат марий школыш савырен кондаш кӱлеш. Шке калыкым пт мондо, шке калык кӱлешлан тунем. Школышкына чыла калыкланат омсам почына гын, тугеже, техникумланат «марий техникум» дӱмым пуаш ок кӱл ыле,— марием тудлан тупынь савырнен шинчеш.— Марий калыкым почылтараш шонена, шкеже ала-могай пучымышым лугена. Тыге тӱчен, техникумна марий техникум огыл, ала могай Вавилонский столпотворений лийын шинчеш.

— Ну, тидеже чылт уто мут,— Степан Михайлович вачыжым шупшылеш.— Мемнан пашана—эллан кӱлеш кадрим ямдылаш, а тудо марий ала руш—чыла икте. Конешне, марий техникум марийлан кадрим ямдыла, но моло калыкланат—тудо марий школышто тунемнеже гын—корным петырыман огыл.

Учашымаш пеш келгыш кая ыле дыр, йӱра Алексей Иванович толын шуэш. Канцелярийыш пурен шогалешат, туныктышо-влакым ончалын, нунылан пелешта:

— Тӱгалашат жан дыр, йолташ-влак! Мый онгырым рӱзалташ каласышым.

— Тӱгалаш кӱлеш,— Степан Михайлович верже гыч тарвана. Моло-влакат кнагаштым погкалаш тӱгалайт, верышт гыч тарванат.

Онгыр йӱк испытаний тӱгальным увергара. Канцелярий эркин ярса. Туныктышо-влак кӱшыл пачашын кӱзат. Йоча-влак кужу коридор мучко темыт, кабинет омсам сакалыме спскаштыште шке дӱмыштым кычалыт.

Мый адак уремыш лектам. Техникум воктен шкенан ял гыч толшо иктат уке, нуно кресаньык унагудеш шогалыныт. Яла гыч кум йоча толын. Нуным ужыч, ачапт кушто шогалмым пален шуктемат, маршем вучыде, тушко ошкылам.

Ял марий-влак мыланем шуко уым каласкалат. Момолан кува колел, тудын уныкажым Кузаир Мишка опекунын налын. Кызыт Момолан куван суртшо петыралтын, мо уло-укем Кузаир Мишка шке клатышкыже шупшыктен. Вакш нерген учашымаш лектын: ала артельлан пуаш, ала тошто кидыштак кодаш. Кооперативыште сату ситен огыл: ала полыштыныт, ала иктаж вере ужалыше йонгылыш лийын, иже терген шуктат. Шыжылан кӱк сӱан лийшаш: Сопром Йогор ӱдырым налеш да Таний Майка вес ялыш марлан кая. Чолак Печа кок пирым дӱен пуштын. Малика азам ыштен, азаже эргаш. Камет Михай тошто семьянак йӱын телдырнеп коштеш, шукерте огыл Кумазий Салпман окнажым кырен коден...

Испытаний мучашлан марий ылыным шымлен коштышо экспедиций ялла гыч пӱргыл шуэш. Эмай Эвай ден Эйно Сайконен мемнан дек пурат. Экспедиций шуко йомакым, мурым, туштым, кумалтыш мутым поген шукта. Эйно кок чемодан марий тувырым, чийыме жватам, тӱрлӧ кыте-мытым пога. Погымо материалым ратыш пуртен шинчышыжла, Эйно Эмай Эвайлан туныктен ойла:

— Кажне калык шке тукумжым тӱняште эн виянлан шотла. Тошто ег мутышто, легендыште, йомакыште, мурышто шке калыкын чапшым нӱлтыман пеш раш кош. Историй тыге манеш: ожно финн тукум тӱнялан эн виян улмаш. Илен-толын, тудо тӱрлӧ тыгыде калыклан шелалтын, карел, эстон, коми, марий, удмурт калык лийын. Йӱдвел океан гыч Юл вӱдышкӧ шумеш эртак финн тукумын мландыже. Посна тукум дене илаш тӱналмеке, марийым, удмуртым, молымат руш калык сенен, шуко курым пызырен ялен. Калык мерчаш, шке тӱсшым йомдарап тӱгальн. Шоналташ гын, финн тукумым угыч иктыш ушы-мек, тӱнялан эн виян элым ыштен шукташ леш. Мемнан калык

шкенжын тошто куатшым ынеж мондо, тошто чапшым уэш савырен кондаш шона. Угро-финн тукым калык-влак шентелан кодыныт, ик финн калык гына шке тўсшым арален коден. Финн калыкшке тукым-жылан полшаш кеч-кунамат ямде. Финляндийыште пентыдын ўшанат: илен-толын, финн тукымын чыла мландыже угыч иктыш ушна, тыге мланде шарын географийже чылтак вашталтеш, Юл вўд гыч йўдвел океаныш шумеш ик эл, ик культура, ик йўла, тукымлан келшыше ик государственный строй лийын шуэш.

Эйно Виктор денат ятыр кас мутлана, школ паша берген шке шонымыжым каласкала.

— Кажне калыклан посна школым ыштымаш—пеш сай паша,— манеш тудо.—Тыге йоча-влак изивек шке калыкым пагалаш тунемыт, шке калыкын интересшым пентыдын арален моштышо лийын кушкыт. Национальный школышто шке калыкын да ик тукым улшо моло калык-влакын ылышыштым тувемаш эн чот тыршыман. Марийын куатшым могай калык-влак лунчырген иленыт, могай калык-влак марий дене ик шўлышан, ик оян улыт—тидым марий тунемше раш шинчен погыжо.

Эйном да Эвай Эмайым ужаташ Виктор лўмын касым пога. Касыш экспедицийыште лийше-влак, муро туныктышо Роман Матвейч да Кўкорем ялысе Сенькан Акуш толыт. Унам марий йўла почеш сийлен колташ Виктор лўмын коман мелнам ыштыкта, пўрым шолтыкта.

— Пагалыме уна-влак! Первый коркам шерге дечат шерге уна верч, финн калыкын кугу ученыйжо Эйно Сайконен верч йўаш пуыза. Тудын ўмыржў нимучашдымын кужу лийже, пўсў уш-акылже нигунам ыже пўшкем.

— Аш лийже, — погынышо-влак рўжге пелештат.

Пўрў корка кид гыч кидыш кошташ тўналеш. Кок йыр савырны-мек, виян пўрын куатше вуйыш кая, йылле рудалтеш.

— Муралташ кўлеш, мый мурым йўратем, — чеверген йошкар-гыше Оляй кычкыралеш, Виктор деч кок корка пўрым йодын налын, Эйно деч чўчкен лишемеш, иктыжым Эйнолан шуялта, весыжым шўм веленже куча:

— Пагалыме Эйно изай, мый денем йўаш йодам. Марий йўла почец йўын колтена.

Тыге манешат, чўчкалтен-лўнгтен, сылне йўкшў дене муралтен колта:

Вичкыж тўран ваштар коркат,
Йўратеда гын, шалт йўза;
Ода йўрате гын, шалт кындалаз, —
Изп шўмем шинчыже...

— Мый марлаже мурен ом мошто вет, — Эйно йошкарга, нимом ышташ тўнен, полыш кычалшыла, тыш-туш ончалеш.

— Пагалыме уна-влак, вуеш пда нал, мўндўр увана марла мураш тувем шуын орыл, ида бйкеле, — Эйном Виктор утара. — Ме тудлеч изиш варарак финн мурым муралташ йодына.

— Йўра, йўра, вуеш она нал, — моло-влак тудын мутыш ушнат.

Пўрў корка адак шке корно дене кая. Руштылдалше Эмай Эвай, лўнгтен шогалын, мутым йодеш:

— Родо-влак, мыланем муралташ эрыкым пуыза. Шонго вуем дене шонго мурымак муралтен пуэм.

— Муралте, муралте, — погынышо-влак совым пералтат.

Эвай вичкыж йўкшў дене шуялтен муралта:

Айдыза, родо-влак, муралтен колтена,
Айдыза, родо-влак, шўшкалтена.
Эргышаш ўмырна кечын эрга,
Кодшаш кумылна, ой, кодеш.

Уна-влакын, мурен-куштен, шерышт теммым ужмек, Виктор чыла унам адак ўстелтўрыш пога. Ынде ўстембал сий вашталтеш: пўрў пайданым ужар кўжгў янда ате-влак алмаштат.

— Шкенан койышнам ончыктышна, ынде пагалыме мўндыр унан мутшым вучена, — крўшоным вичкыж кыдалан кужака рюмкыш темкалышыла, Виктор пелешта, кажне уна ончыко рюмкым шында.

Сайконен, вийнен шогалын, шке рюмкыжым кўш нўлталеш:

— Ик тукым родо-шочшо-влак! Тыге пагален, шерге унаш ужын вашлиймыланда кугу деч кугу таум каласем. Тыге пагален ончымыдам шке ўмбакем веле огыл, пўтынь финн калык ўмбак налам. Тиде касна мемнан кок калык коклаште пеггыде кыл ыштымн негызше лийже. Тиде жап марте историй мемнам тупынь ончен. Виян тукымым ужашлан шеледен, иктын-иктын пызырен кучеңыт. Кызыт мемнан тукымлан адак ик ешып чумырген шушашлык жап лишемеш. Шке эрык верч, шке вера, шке йўла верч кучедалмаште тыланда, шентелан кодшо шольо калыклан, польш кидым шуаш ме ямде улына. Виян лийже финн тукым калык-влакын ик оян лийын келшен илымышт!

— Виян лийже! — погынышо-влак коркам ястарат, Эйнон мутшылан копам пералтат.

Эрдене Эйном да Эмай Эвайым станцийыш шумеш ужатат. Вагоныш пуртен шындимек, Виктор Эйнон кидным чот кормыжталеш:

— Вуеш ит вал, вес семын ужаташ шоненам, — тудо титаканла пелешта. — Чыла тунемшым строй дене луктын ужатынем ыле, директорна келшен огыл, эрыкым ыш пу.

— Нимат огыл, нимат огыл, — Эйно ойла. — Пытаргыш вашлиймына огыл дыр. Серышдам вучаш тўнгалам. Почта кыл — обязательно огыл, моло йўным утларак кучылт. Ну, таза-эсен кодса!

Поезд эркын тарвана, койын, вийым шога. Поездын вуйжо оралгаш тўнгалше чашкер шентек пура, ик жап гыч почшат туштак йомеш. Чашкер ўмбалне лойген кодшо шикш оран эркын шалавымыжым ончышыжла, Виктор пк жап чара вуйынак ала-мом шонен шога, вара пысын савырнен, ола велыш кугу ошкыл дене ошкыл колта.

6

Таче кумшо кече чатлама йўштў шога. Конташте куэ пу чарныде шодыртален йўла гынат, йўштым сешаш тудынат вийже ок сите: пачер окнам ий чылдарештен. Уремыш изишлан лектат гынат, поргышкекем, пижержым чияш, шокшо шальым пидан кўлеш. Пушентге-влак, пўршангын, тўнгшў гай шогат. Пуйто чыла тўнгын: ны пий оптымаш, ны капка йўк. Лум кычык гына йол йымалне шотдымын чот мура.

Тыгай йўштў годым школышатат огыл туныкто, предирятий-влакат чыла пашаштым кертме чоло шокшо верыште эртараш тыршат. Йўштў нигўмат ок чамане, нерым, шўргым, парня мучашым чывыштылеш. шижынат от шукто — пурлын шында.

Школышто занятий уке гынат, марием мўнгыштў огыл: сомылым муын. Роман Матвеевич дек лектын каен. Ынде тылзе утла марием мый дечем коран коштеш. Ала шерым теменам, ала мо. Яра жап годы-мат мўнгыштў ок шинчылт, иктаж йўным муын, кушко-гынат лектын кая. Шкет кодаш йокрок чучеш гынат, мый тудым ом кучо, омат шылталеш: мом ыштымыжым, шке шинча. Яра шинчылтамаште кнагалан шўмангым. Сылнымутан кнага мыйын эн лишыл йолташ лие. Пушкин, Лермонтов, Некрасов... Мариемын шкенжын библиотекеже уло, утларакше «Нива» журнал пелен лекше приложений-влак. Мыланем утларакше Некрасов келша. Кузе куатлын сера! Шкеже лунчырий, черле улмаш маныт, а мутыштыжо—мыняр вий. Кузе тудын мутшо кызытсе илыш дене пижын шога! Тудын серымыжым лудат да пўтынь илыш гона пундашыш луктын пыштыме гай лиеш, шинчат тўня илышлан кумдан почылтеш, йўраташат, чын верч кучедалашат, тушман ваштареш чытамсыр лиячат тунемат. Пеш чын серен коден:

Модай шўм ужын кертдымым монда,
Тугай шўм йўраташ тунемын ок шу...

Южгунам мый декем Огай Оляй толеш. Студент касыш, найремыш лекмыж годым тудо лұмын марла чиен шогалеш, а тыглай кечын вичкыж шем юбкым, кумда шокшан, пеледышан йошкар кофтым чия. Руш вургем тудлан утларак келшен толеш. Вичкыж кыдалан, изирак спай капан, тудо курчак гай коеш, койышыжат тыре. Шытыр-шагыр тошкалеш, йыр савырна гын, кумда юбкыжо парашюта шарла, вуйжым рўзалта гын, кудыр шем ўишō ваче мучко шаланен возеш. Оляй толешат, пōлемышкем пуйто яндар юж пура: чылажат йылгыжалеш, волгалтме гай лиеш. Кутырашат ок бркане, лым лпйде вычымата, пуйто кечан шошо кечыште укш гыч укшыш тōрштылшō нōрткайык.

— У-у-у, йўштō,— парняшан пижергым тыманмеш диван ўмбакаш кудалтен, тудо йошкарген чевергыше шўргыжым копа пундаш дене туржеш, шинчаже веселан чолгыжеш, шкеже йыр савырнен тавалтен колта:

Йыдал нерет мо важык,
Кō тошкалын кō каен?
Тўрвō сынет мо шапалге,
Кō шушшалам кō каен?

Вара венский пўкеныш волен шинчын йодеш:

— Марпет адак уке мо?

Вашмутым вучыде, парням рўзалта:

— Ай, Анай, тыге шинчылтын, тумна гай лият-ай. Пелашетым иктаж вес Анай руалта гын, тунамже мом манат? Умшам карет да шинчен кодат?

Оляйын мутшо мыланем кўзō гай чучеш гынат, мый, кōргō ойгым шижтарыде, Оляй гаяк весела кояш тыршем, кидем лупшалын шыргыжаш тōчем:

— Керек...

— Чынак, тек йомын коштышо, керек. Мыят качымарийым нигунам поктен ом керт. Кўлеш гын, шке поктыжо, туге вет? Марланат нигунам ом лек: марлан лектат да, марпет весым ончалеш гын, тунамже мо пайда? Лучо шкет илем: йырем утларак пўтырнен коштышт.

Кенета, мыйым тўслен ончалын, чевер шинчажым кугемда, йўкшымат вашталта, мутыштыжо ала-могай выжылге сем шокта:

— Уке, Анай, ит ўшане, так гына мавам. Керек манат гынат, шўмыштет мо улым мыят пеш умыдем. Човлац икте келша гын, тудым чон гыч нигузе луктын кудалтен от керт. Ала-момат воштылаш лиеш, а йōратымашым огыт воштыл. Койышем пеш полдалге гай коеш, пуйто икте денат шуко жаплан келшен ок керт, а вет мыят тыйын семынет иктым веле йōратем, тудым веле шонем, омем коштен, йўд рўдыштō тудлан гына тыге серкалем:

Тый улат пеш сōрале айдеме:
Воштылат, южгунамже шортат,
Шыргыжалше зантар шинчат дене
Курымеш шўм-чонем пелтенат,
Мардежат огеш лўшкō тыгаре,
Шыже йўр огеш йўрыс тынар, —
Садыге мыйын шўм, вургыжалын,
Тыйым веле шона кеч-кунам...

Тыге серем, а кидышкыже «на, луд» манын кучыкташ ом тошт. Тудыжо, токмак, мыйын чонем ок умыло, мыйым огешат ончал. Мыйжат шканем шке сыремат, тудым лұмын шыдештарен коштам. Умылет, могай паца? Йўд-пел годым тудын верч шўмем туржам, а вашлийына гын, пий-пырыс пуредылына. Керек шич да шорт.

— Обязательно шке кучыкташ мо? Ен гочат шижтараш лиеш, — мый ойым пуэм.

Оляй шўртō пырче гай шинчапунжым куптырта:

— Эй, тыге мый ом мошто. Шүмем когарген йүлен пытыже, а первый мутым нигунам шке ом пелеште.

Вара, пүсө шинчажым модыктен, адак воштылал колта:

— Йöратымашлан тылмач ок күл вет, а? Йöрата гын, тугакат умыла.

Оляйын кылыкшым* мый пеш палем. Иктаж-көн шыдешкаш тугалмыжым ужеш гын, лүмын шыдештараш пижеш. Ик погынымаште пырля шинчаш вереште. Ончылнына, докладчыкын кажне мутшым нелпашла колыштын, ошалге ұпан, тыртехке шүрган лöчката рвезе шинчылте. Мо нерген докладчик ойлен—мыят, Оляят пеш ышна колышт, постановкым вучен, шке коклаштына шыве-шыве мутланен шинчылтна. Мемнан кутыркалымына рвезын пылышыжым темен дыр: тудо, вуйжым савырен, Оляйлан тине манын пелештын. Оляй пэншлан тып-ланыме гай лне, вара, мыйым чоян ончалын, булавкым мучыштарышат, рвезым öрдыжшö гыч пурт шуралтын. Рвезе шижде кодын төршталтын, йолташыж деч вожылын, йошкарген кайыш, вара, ик мут пелештыде, вес тентгылын куснен шинче. Ме тевак йүкын воштыл кол тена, умнам петырен, вуйым ұлыкö чыкышна. Погынымаш пыта, да постановкылан сценым ямдылыме жапыште Оляй адак мыйым тугалта. Ме угыч саде рвезе шентек мнен шинчына. Постановка тугалеш веле, Оляй адак булавкым луктеш, рвезын öрдыжшым онгайын шуралта. Тыге рвезым вошт шыдештара, тудо, мыланна öпкелен, шентел ратыш мнен шогалеш.

— Теве тыланет «тыше»,—Оляй рвезым онарен кодеш.

— Молан тыге төчет?—Оляйлан öпкелен пелештем.

— Векана шыдыжым ыже ончыкто. Пустяккан сыра да, кузе от шыдештаре,—Оляй мыланем пеле воштыл вашешта.

Умбажыже мо лийым, мый моло-влак деч колым. Эрлашыжым Микуш Оляйлан перемен жапыште ик рвезе гоч запискам колта. Запискамште Оляйым түрлын терген сера: «Шкендым шке комсомолка гай от кучо, тунемше лүмым шүктет, морально пужлаш тугалынат» манын вурса. Оляй вашмутым колта, Микушлан вуйым ок пу, узо күрка гай улат, ны от воштыл, ны от шайыркале, верыше тумна семын пуным овартет да чылажланат моральым лудаш төчет манын сера. Мут гыч мут лектеш, нуно, кечым кодыде, ваш-ваш терген-вурсен серкалаш тугалыт. Уремыште я школышто вашлийыт гын, икте-весыштым огытат ончал, палыдыме гай ойырлат да каят, а кагаз умбалне ваш-ваш кажне йолтошкалтышым тергат, пуйто ылышыште моло паша кодынат огыл.

Тыге, илен-толын, нунын коклаште ваш сырымаш гыч кугу келшынамаш тугалеш. Микуш ден Оляй сбрасен шуыт, тагымат кучат. Сырен коштымн пушыжат ок код. Оляйлан тоштым ушештарет гын, тудо воштылалеш веле, мом ыштет, единство противоположностей лийын кайыш манын, вуйжым рүзалтен куанен шыргыжалеш. Очыни, паша тыге савырма манын, тудыжат вучен огыл, садлан тыге лийын кайыме тудланат онгайын чучеш.

Оляй полшымо дене мый техникум ылышым чарныде эскерен илем. Тунемше-влак тунемше веле огыл, моло пашамат чарныде ыштен шогат. Школышто түрлö кружок почылтын, Физикилан туныктышо Михаил Сергеевич радиокружокым почын, тунемше-влакым детекторный приемникым ышташ туныкта. Ынде общежитийыште веле огыл, южо ялышлат шке ыштыме приемник-влак йүккланат. Южо тунемше фотоаппаратым ышташ тунемеш. Тунемше-влак каналташат огыт мондо. Телым ече дене, коньки дене мунчалташ йöратат. Каныме кечын подшефный ялыш ече дене коштыт, тушто докладдым, постановкым эрта-рат. Шошо шуэшат, изиже-кутужо футболым чумкалеш лектыт, волей-

* Кылык — койыш.

бол, баскетбол дене модыт. Ваш үчашат, сөгүме годым моктанат, южгунам теве-теве кредалаш пижыт, шонет.

Оляй дене пырля мый марий илыш шымлыме кружокышкат икмыяр гана миен тольым. Кружокым Виктор вуйлата. Тунемше кокла гыч тудлан Самбикан Шамрай да Пекшывай Чопай польшккалат. Шимпанзе гай кужу кидан, пүгырась тунан, лапка черан Самбикан Шамрай кружок погынымаште, шүвылвүд шыжен, пеш йүклана:

— Ме патыр калыкын тукумжо улына. Мемнан кугезе кочана-влак Россий эл лийын шумо деч ончычак кызытсе Москва воктенысе мландылан оза лийын шогеныт. Кызытсе Российын рүдыжӧ марий калыкын улмаш. Тидым пален налаш йӧсӧ огыл. Ончалза картым, шымлыза ола-ял дӱм-влакым. Шукыжо кызытат марий деч кодымо дӱмым нумалеш. Теве Иваново-Вознесенск. Тудо—шукерте огыл ышталтыше ола. А тудын воктен тошто Кинешма—кыне нӧшмӧ. Шуя шуртым шуя, Истра—очыни, тушто марий-влак шке тушманыштым иштыренит—кыренит. Кашира верыште каш ыра: тудыжым мланде кӧргыштӧ погынен кийыше торф ырыкта. Талдома—толдымо. Муром—мурем. Даже Москва—маска ава мут гыч лектын. Марий калыкын курым-курым годсек кучен толмо мландыжым керде-волак дене руш калык сӧген, марийым Юл вӱд воктек чактарен. Патыр энгер ожнысек марий калыклан юл-юл койын волген, кызытат волга. Укелан огыл тудым руш-влакат Волга манит. Шем теныз гыч кугу Юлыш шумеш, Нормандий мланде деч киргиз степыш шумеш мемнан тукумын мландыже кумдан шарлен кӧнен. Теве могай патыр мемнан калык улмаш!

Тыге манешат, Самбикан Шамрай Россий мландын картыж дек савырна, карта покшелын кумда вержым писын йыр корен авалта, парнижым шорвондыла шаралтен, ончыктен кодымо верже үмбач кожмакын удиралеш, пуйто — шонымыж дене тушеч шканже мо келшыдымым—моло калык-влакын сӧген толын ыштен кодымо чыла крепостымаат, оламат, чыла йот калыкымаат — үштыл луктын почкалта.

Самбикан Шамрайын пурла кидше — Пекшывай Чопай. Ваш пулвуян, кӧршӧк гай кугу вуян Чопайым мый первый гана перемен годым техникум коридорышто ужым. Тудо, кок кидшымаат шенгекеыла ыштен, коридор мучко кок век тайныштын, нигӧмат ок ончо, йылме мучаш дене пел йӱкын марла семым шӱшкен коштын. Шинча ончалтышыже ала-могай келесыр, еным йӧратыдыме. Шенгек шерын коштмо үпшӧ шинчалун үмбачак кушмо гай коеш: доргыктен воштыл колта гын, умлаже пылыш тӱнгыш шумеш шуйна. Оляйын мутшо гыч мыланем пале: Шамрай утларагыше историйлан, этнографийлан шӱмлана гын, Чопай эн чотшо йылмым, литературым, фольклорым пургедаш йӧрата. Кружокышто тылзе еда кид дене возымо журнал лектеш. Журналын кажне номерыштыже Чопайын кужу статьяжым луктыт. Южгунам статья ик номерыш ок шыге да, умбакыже лпеш мавын, вес номерыш шуят.

— Марийлан шке вуя илаш эрик пуалтын гын, чылажат марий тӱсан лийже, — манеш Чопай. Ойжым шукташ тыршен, Чопай нигунам рушла ок кутыро, марла ойлымо годымат йылмыш вес калык деч лурен шушо мутым келшышырак марий мут дене я шке шонен лукмо мут дене вашталта, урокыштат рушла нуымо йодышлан вашмутым марла пуа. «Марий улат — марла ойло, кеч-куштат марий улмегым ит мондо» — тидым Чопай шкежат чот шукташ тыршен, моло-влак дечат тидымак эхсыде шукташ йодын.

— Элыште кагаш кучем* ышталтын. Пырлязе тӱшка** тыршымыж дене ынде марийланат посна кундем почалто. Марий калык шке йӱлажым, шке койышыжым тошто семынак адак кӱш нӧлтат шуктен кертеш. Тидым ме — марийын тунемшыже—шуктышаш улына. Тидлан

* Кагаш кучем — Совет власть.

** Пырлязе тӱшка — Коммунист партий.

ик корно гына уло: шке калыкым йөраташ, шке калык верч вуй пыштеш тыршаш, — манын, Чоная туныктен ойлаш йөрата.

Чоная керек-кунамат ваштареш мут лийын кертдымашын пенгыдын ойла. Пуйто кажне мутшо — чын деч чын. Кө тудын ойжо дене ок келше, тугайым Чоная я тушманлан, я агыралан шотла. Тореш ойлышым тудо вашлиймыж еда кузе-гынат пүшкылаш тѳча. «Корпанге» манеш тудым Олай. Туге гынат эртак ик оян улмыжым да шке мутым шуктен илымыжым пагален шога.

Кружок Йошкар-Ола дене кылым куча, Йошкар-Ола музейыш эрвел марий нерген экспонатым поген колтылеш, тошто ег мутым, йомакым, мурым чумыра. Яллаш лекмыж еда Чоная кумалтыш мутым, шүведыме ойым серен кондаш тырша. Кружокын шкенжынат музейже уло. Пѳлем үмбалне марла тўр семын «Тоштер» манын возымо кагаз кеча. Пырдыж мучко тўрлѳ тошто арвер — пикш, кестен, алдыволак, янлык кучымо арвер — верандалтын. Чиен коштмо жватам — тоштымат, уымат — посна кок кугу шкафыш чумыренит. Южгунам тудым спектакль шындылаш кучылтыт. Сўретлен моштышыжо, калык илыш гыч тўрлѳ сўретым ыштеп, пырдыжлаш сакален. Посна шкафыште лекташ тўнгалме годсек пытартыш жап марте чыла марла кнагам рат дене поген шындылме. Яллаште погымо муро, йомак, тошто ег мут посна папкылаш чумырталтыныт. «Тиде — мемнан шѳртнѳ пѳяплыкна» моктана Чоная, тудым эн чот арала.

Эйно Сайконен ден Эмай Эвайын пуэн кодымо ойышт почен кружокышто шогышо-влак марий яллесе экономикым тунемаш тўнгалыт. Кажне ялыште мыняр сурт, мыняр ег, могай пўргўс пѳяплык, мыняр мланде ўдалтеш, могай машина уло, мыняр вольык кучалтеш — чылажымат шотлен шуктат, посна кагазыш возат, диаграмма семын ончыктат. «Озанлыкым культурно кучышо» пѳян суртлан да нунын озаштлан посна характеристикым ыштылыт. Совет пашаен-влакат чотыш налалтыт, нуныланат характеристика возалтеш. Чыла тыгай материалым Виктор шке кдыште куча, южгунам, обзор семын ектешлен, Эмай Эвайлан колтылеш.

Олайым да эртак юарлыше, кумыл нѳлтын коштшо моло тунемше-влакым ончен, мый нунын илышыштан, тунем кертмыштан пеш кѳранем. Техникум илыш мыланем пугырак сѳралын конча. Марнем пашаш ужатен, шкет кодем годым вуем кочо шонымаш темдаш тўнгалеш. Коклан ойгемат лектеш: молан иктаж вич ийлан варарак шочын омыл да молая марлан лектынам гын? Ала мыят кызыт моло-влак дене пырля тунемам ыле, тунем лекмек, калыклан кўлеш ег лийын шуам ыле.

Марлан лекмек годым, тунемше еглан лектам, Виктор мыйым туныкта, уш-акылем почылтараш пижеш манын, ўшанен вучышым. Тиде ыш лий. Школ гыч толмек, Виктор уло жапым мый денем эртараш тыршен гынат, мыйым йѳратен ончен гынат, тунемаш шонымем ўмбака йўштын ончен. Первый жапыште тудо «шуат кызыт, ме вет пырля илаш тўнгалынна веле, кеч икте-весеылан шер теммеш ончалаш эрыкым пу» манеш ыле. Тыге манмек, мый денем курчак дене модмыла модаш, шайыркалаш пижеш ыле. Тудын йѳратен модмыжым ўдырамаш чонем дене шижын шоген, мыят ик жаплан шыпланем ыле.

Вара Виктор вес семын ойлаш тўнгале: «Молан эртак тунемпаш нерген ойлет? Тыгат илен кертгына вет. Оксана ок сите манын шонет мо? Изн ег отыл, умылен кертат: вет тунемашат, еш сомылкам шукташат иканаште пеш йѳсѳ лишеш. А мый тыйын илышетым нелемдаш, векат, ом шон». Тудлан тыге ойлаш куштылго: вет тудо мый денем чоным кандара да шке пашапкыже кая, урокышто да моло пашаште мый нергенем поналташ жапымат ок му дыр. Тыге тудо жап эртымат ок пиж, илышат куштылго гай чучеш. А мыйже, кечыгут тудым вучен, мѳнтыштѳ шинчылт, жапым кузе эртараш тўнен, пошкудо ўды-

рамаш-влак дене ланген* кошт. Олай гына мыйын илышем изиш куандарен пла...

Олай дене түрлым кутыркален, ме кас кузе шумымат она шпж. Пöлем эркин пычкемышалтеш. Калай конгаште куз пу, йүлен пытен, тулшолгымыш савырнен шуэш. Тулшолгымыш волгыдыжо конта петыртышын рожаж гыч кўвар ўмбақ возеш, кўварым шыман түрла. Олай кевета тарвана, чияш тўгалеш.

— Мом тыге пундышла шинчылташ? Мариет кунам толеш — вучо тудым! Айда кинош! — Олай мыйым тарата.

Мöнгыштö шкет кодаш йокрок, да ме кинош каена. Экраныште Пат ден Паташонын төчымыштым ончен воштылына. Киношко тунемше-влакат ятыр погынат. Нуныланат америкак комак-влакын күлеш-күлдямашым ыштылышт онгайын чучеш, нунат келанен воштылыт. Кино почеш Олай мыйым пöртыш шумеш ужатен кода. Пöлемыштына тул уло—, очыни, марием пöртылын. Олай дене чеверласен, пöртыш пурем, ончыд пöлемыште шальым рудем, пальтом кудашам.

Марием шкетын огыл. Воктенже — кужака чурьян, шенгек шерме той ұпан, вичкыж кужака неран иктаж кумло паш гай палыдыме ет. Мыйым ужын, тудо, пўкен ўмбақ неле кынешын, вуйым сава, түрвö мучашыже ала-молан шыргыжал кодаш. Угыч пўкен ўмбақ волен шинчын, тудо ўстембач тамак кагазым налеш, пурла кидше дене портсигарым почын, шишталге тамакым чызыштал луктеш, кагаз ўмбақ пыштен, ек кидше девак пўтыралеш, янтарный шем мундштукыш чыкен, умшаш пурлеш, сирам удыралын, ошалге шикшым луктеш. Шола покшыжо кумда ўштö йымак чыкыме. Шенгеч ончыма гыч шола вачыже локшич налме гай коеш: очыни, шола кидше күшычынак ойырен налме. Мый денем паласымек, тудо адак марием деке савырна, йöрышö сира мучаш дене ўстембалым коркален, коклап тамак шикшым пўй кокла гыч кудыртен луктын, мутшым вашкыде шуян тўгалеш:

— Москошто Троицкийын погымо демонстрацийжым пастыркален** шалатенит. Ленинградшыте Зиновьевым шыгыремдат, погынымашлаште ойлаш эрыкым огыт пу. Вузлаште эрыктымаш эрта: кө гына партий ой дене пзпшат ок көнö — ўштын луктыт. Чылалан күртнö шўдыш ышталтеш. Чын ма, йонгылыш ма — вуетым ынет йомдаре гын, умшам ит поч. Эл илыш пужден толеш. Сату ок сите. Фабрик олмеш завод-влакым ышташ төчат. Пашазе-влак шужат. Ял калыкын олам яра пукшымыжо ок шу: яллаш сату күлеш, а сату — йок. Россий ожнысек сырьевой база гына лпйын шоген. Элын утлышашыже — куштылго промышленность. Калыкым пукшен-чыктен шуктыде, неле промышленность нерген шоныманат огыл. Кызытсе условийшыте металлургий гигант-влак нерген шоныманаш — уш йомдарыманаш деч моло огыл. Сталин тидым ала ок умыло, ала, умыла гыват, дўмын тыге толаша...

Чолак ет, сира мучашым парня коклаште порт туген, ўстембалым крөп чучеш.

— Калык сырен пытен, калык пудыранаш тўгалын. Партийын политкыже калык кумылым пырчат ок нöлтö. Кöргö шыде ташленак ташла. Шижам: адак вўр ўпш лекпаш. Эл көргыштö веле огыл, вес эллашлат мемнан ваштареш вийым чумырат. Уже Англий мемнан деч чакнен. Умбакыжат тыге лпеш гын, кызытсе Российлан — мучаш.

Папирос мучашым ломыж атыш кудалтен, толшо ет ўстел воктек чакемеш. йўкшым иземда:

— Мый Москошто шуко ет дене вашлийым. РАНИОН-ышто Юл вўд вектенйсе калык гыч ятыр тунемше уло. Шукыжо тыге шона: финно-угор тукым калык-влакын ппалышт — Калевала шочмо элыште. Общественный формаций модыш огыл, тудым, пылыш гыч кучен, илы-

* Лангаш — тидым-тудым ойлышташ.

** Пастыркалаш — поктылаш.

шыш вийыт шүдырен от пурто. Закономерностьым пудыртен, перво-бытний общество гыч вик социализмыш тӱршташ ок лий. Финно-угор тукымлан кызытсе жапыште улыжат демократический конституциян строй кӱлеш. Калык-влакым тукым шот дене ушыман. Тыге веле чыла калыкым тӱрландарен шукташ лиш. Тыге ученый-влак манят. Йӱд-вел океан гыч кугу Юлыш шумеш ик тукым калык-влакын икоян элышт — теве мо верч мыланна кучедалман! Тидым ме гына шуктышаш улына. Тиде ойланак чыла пашанам кельштараш кӱлеш. Эл кӱр-гӱ длыш тушко шӱка. Я ме сөгена, я мемнам лаштырат.

Толшо ег, вийнен шогалын, окна янак воктен эгертен шогалеш. Викторым шинланен ончалеш. Кенета тудын шинчаже пырдыжыште кечыше сӱрет ӱмбак возшат, тудо, мутшым кошартышыла, парняжым сӱрет ӱмбак шуя.

— Ме кызыт тиде витязь гаяк улына: «Пурлаш кает — имньым йомдарет, шолаш кает — шке йомат, вик кает — имнетымат, вуетымат йомдарет». Чакнашат корно уке. Теве тыге, Виктор Петрович, шоналте. Шоналте да шке оетым каласе.

— Тиде нерген шоналташ кӱлеш, — марием пелешта.

— Чынак, шоналташ кӱлеш, — толшо егат кӱна. — Паша изи огыл. «Вӱдын келгытшым висен налде, вӱдыш ит тӱрштӱ» манят. Мый тыйым ом вашкыкте. А ынде малашат жап дыр. Мыланемат эрла мӱндӱр корныш каяш кӱлеш. Поро йӱд лыйже!

— Омет тутло лыйже...

Коктынат вер гыч кожганат. Виктор выключательным пӱтыралеш. Пӱлемыш пычкемыш темеш. Шукат ок эрте, вес пӱлем гыч уна егын нер йӱкын корген мален колтымжыжо шокта.

— Кӱ тиде? — мый Виктор деч йодам.

— Корпак районыш кайыше у судья, Сергей Михайлович Ансальков, ожно армийыште пырля лийна, — марием мыланем вашмутым пуа.

7

Техникумым кум ий утла Алексей Иванович Антонов вуйлата. Тудо пеш мыжык марий: уто мутшым нигунам от кол. Канта калан, кугу шем шинчан, кумда санган, вуйвичкыжыште чалемаш тӱнгалше вишкыде шем ӱпан. Чиемже керек-кунамат ару, шинчаш перныдыме. Тунемше-влак тудым пагален илат. Пӱсӱ уш-акылан, вырга* койышан рвезе-влакын шинчашт деч нимом шылтен от шукто: нуно кажне егым йыр могырым висен ончат, шке семьишт аклат, егын койышыжлан кӱра лӱмымат кельштарен муыт. Руш йылме туныктышо вицкыж кужу ӱдырамашлан «селедка» лӱмым пижыктат. Сонгырарак, шыде географым — Аким Степановичым — техникумын кумда коридорыштыжо вашлийыт гыч, шыман гына «Поро кече лийже, Аким Сметаныч» мань пелештен эртат, шенгечше воштыл ужатат. Муро туныктышо Роман Матвеевичым «ший куку» манят: тудо кажне урокышто «Ший куку» мурыкта, моло мурыжо укеат дыр. Алексей Иванович гына шке лӱмжӱ денак коштеш. Кажне ег дене — изи денат, кугу денат — эре иктӱр, шыман мутланьше, уто мутым йӱратыдыме, шке мутшым кечкунамат шуктышо Алексей Ивановичлан ешартыш лӱмым пуаш иктат ын тошт.

Алексей Иванович, эрденак кынелын, кас марте школ озанлыкым ончен коштеш. Кухныш пурен, кочкышым тамлен онча, тунемше-влак деч йодыштеш: «Кочкаш сита — уке? Кинде кӱчымӱ огыл гыч? Ала шӱржӱ вишкыде?» Общежитийыште эрлыкым**, конта кузе олталт-

* Вырга — чытамсыр.

** Эре — яндар.

мым, малыме арвер ситышашым, лампочка уло-укем очен савырна. Магазинлаш каен, могай у сату толмым эскера, тунемшылан йбршашлык жвата толмо годым складыштак носна ойырен ышта, оксам кусараш банкыш кая. Тунемше-влакын кемыштым, жваташтым тумышташ школ пелен мастерскойым почеш. Тунемшылан илаш куштылго лийже манын, эреак түрлө амалым кычалеш. Кажне пөлемыш шахматым, шашкым, домино налын пуа, коньяк ден ечымат ситара. «Порын каенет — порын тунемат» манеш тудо.

Алексей Иванович школ озанлык пашам эксыде виктара гын, тунемме пашам виктарыме нергенже тидымак каласаш ок лий. Тиде пашам пүтынек манме гай завучлан — нымыште вара гай кужу-вичкыж Иван Павловичлан — ұшанен пуэн. Программа шуктымым эскеримаш, туныктышо-влакым кычалмаш, кабинет оборудованшылан заказ ыштымаш, методика паша, школ расписаний — чыла тиде пашам Иван Павлович виктара. Садланак туныктышо-влак утларакше Иван Павлович йыр пүтырнат. Алексей Иванович улыжат учительский семинарийым тунем пытарен, кугурак школышто тунемын огул, сандене институт ытарыше туныктышо-влак дене учашаш, кузе туныктымыштым эскерен виктарен илаш лайыклан ок шотло. Туныктышо-влакат ий еда вашталтыт, кажныже школыш у шұлышым, у семым пурташ тырша. Нунын коклаште як ой уке. Могай система дене туныкташ йонанрак — учашен илат, түрлө семын тўнал ончат, мучко шуктыде, адак у түрлын ышташ пийжит.

Теле каникул эрта да тунемше-влаклан вучыдымо пөлек ышталтеш: нуным чумыратат, тыге каласат:

— У ий гыч школ пашаш дальтон-план пурталтеш... Ынде тунемше-влак утларакше шке вужа тунемаш тўналыт. Туныктышын пашаже консультаций ыштыманте лишеш. Мом от умыло гын, йодын керташ, утларакше шке тырше. Расписаний монь ок лий: могай предметым тунемнет, тугай кабинетыш кае да күлеш кингам йод. Тунемше ег шке шижын кертеш: могай предметым йөсыврак умыла, тугайлан жапшымат утларак ойыра.

— Анархий ок лий гын? — южо-иктыже пелешта.

— Нимогай анархий ок лий. Ответственностьда кугемеш, адак инициативыда почылтеш, — нуным чактарат.

Дальтон-план почеш тунемаш тўналме первый кече гычак тунемше-влак, кō кушко лийын, тушко шаланен пытат. Иктыже географийым тунемеш гын, весыже ппанино шокташ кая, кумшыжо физика кабинетыште түрлө опытылан пийжеш. Ончычшо тыге тунеммаш шуко еглан пеш келшышыла чучеш. «Чынак, мемнан инициативына ок пызыралт, чылажымат шке вужа шукташ тунемына», — малдалыштыт. Вара семын дальтон-планым вурсаш тўналыт; тыге нимомат от умыло, мом тунемшашымат от пале манын өпкелаш пийжит. Шуко тунемше школ деч йүкша, урокыш кайышаш олмеш утларакше шахмат дене шинчылташ я ече дене мунчалташ шўмлана. Туныктышо-влакат лўмжылан гына школыш кошташ тўналыт, яра кабинетыште шинчылташ өрканат да пазарыш але пивнойыш чымалтыт.

— Княмат дальтошка чыла пашамат луген пытарен, — манеш южыжо.

— Нямат огул. Теве шоно шуэш гын, тунемшет-влак йүдет-кечет кивга дене шинчылташ тўналыт. Тунем кертышыже вигак пале лишеш, — весыже куандараш тōча.

— Шоно шумым вучева гын, пел тунемшат ок код, — кумшыжо пелешта.

Ситыдымыжлан, педологийым туныкташ у ег толешат, арня еда түрлө «шымлыманшым» эртарен, йыгыжтараш пийжеш. Тунемше-влакым «тунем кертышлан», «пүсө уш-акыландан», «токмак вуянлан», «вустыклан», «ангыралан» шеледен пытара. Түрлө тест дене толаштары-

мыже тунемше-влакым вошт шыдештара. Южыжо Соломон Юткевич деч шыдашат тўнгалеш.

— Чопой, тыйым Соломон Юткевич йодын ыле,— мандолиным онгарен шинчыше ик рвезылан маныт.

— Мо, мый тудлан кролик улам мо? Адак иктаж опытым эрта-рынеже дыр. «Ик ег урем дене эртен. Кўшыч кў волен возын, еным эмгатен. Тый мом ыштет ыле?» — «Мом ыштем? Больницыш я миллицийыш увертарем», — манам. «Тыге ок йөрө,— манеш,— иктаж вес йоным кычал му». А мый мом шонен муам? Керек!.. Кўлеш гын, шке шоныжо.

— Шонаш кўлеш. Уке гын, вустыкыш лектат.

— А мыланем пеш кўлеш,— Чопаёй вавешита, мандолина кылым чотрак пўтыралеш.

Тунемше-влакын лшкыдеммыштым ужын, комсомол ячейка тарвана. Комсомол погынымашке Алексей Ивановичымат, туныктышо-влакымат ўжыт.

— Я дальтон-планым пытарыза, я школым петырыза,— комсомол погынымаште ячейка секретарь туран каласа.

— Тылзе утла у семын тунемына, ончык кайымына пырчат ок кой,— молыштат тудын ойыш ушнат.

— Директорлан ончалаш уто огыл, ала лўмын вредительством ыштылыт,— аяр шўманже мутым чыка.

Тунемше-влакын рўжгымышт Алексей Ивановичымат чуриктара. Тудо чылажымат терген налаш мутым пуа. Погынымаш эртымек, педсоветым пога, да школ илыш нерген канашен налыт. Учашен-учашен, дальтон-планым пытараш, угыч пентгыде расписанныйш вончаш, программный материалым шуктышашлан тунемме шагатым шукемдаш пупчалыт. Соломон Юткевичланат догалеш. Тудыжо кўжгө тўрвыжым овартен өпкелен пелешта:

— Марий йоча-влакын тунем кертшашыштым, могай уш-акылан улмыштым тымарте пктат научно шымлен налын огыл. Мый шымлен налме негызеш научный диссертацийым возаш шоненам, те мыланем корным петырен шогеда.

— Научный пашам ышташ тыланет иктат корным ок петыре, но тунемше-влаклан жап деч ончыч тўрлө кўлеш-оккўл тамгам ит пжыкте. Тыйын «шымлымашет» почеш Микипыр Чопой чылт вустыкыш лектын, а ме тудым кумшо ий шинчена: туддеч порын тунемше уке, манашат лиш,— Соломон Юткевичым обществовед Степан Михайлович чактара.

Дальтон-планыш куснымыжлан Алексей Ивановичым обоноштат шылталат. Обоно гыч толмек, Антонов туныктымо пашам утларак ончаш тўнгалеш. Туге гынат тошто койышыжо кодепак: кугуракын тунемше-влак дене ўчашаш ок пжж, южо пашашт дене ок келше гынат, ала шке йонгылыш лиям манын, ваштарешышт пелешташ ок тошт.

Дальтон-план дене толашыме тургымышто Оляят мый декаем коштымжым шуэмда. Коклан пёрык гына уремыште я киношто вашлийына да, ик-кок мутым пелештен, адак ойырлена. «Очыни, пашаже ятыр. Тудо вет тунемаш ўчык*. Кызыт шке вуя тунемытат, йёсырак, яра жапше, векат, уке дыр» манын шонен, мыят Оляйлан өпкелен омыл, йокрок жапым кузе-гынат сурт сомылка дене да кырга дене эртаренам.

Удырамаш кече шушаш вавеш комсомол ячейка подшефный ялын культотрядым колта. Тер тич декорацийым, музык инструментым оптен, тунемше-влак ялыш тарванат. Кайымышт годым Оляй мый декаем куржын пура:

— Я, кумылем, адак кум кече вашлияш ок воч вет, сайын иле,—

* Учык — ўскырт.

манын, кидшым шуя, но кидем кучен ок шукто, кенета кок кидшымат шарен, мыйым чот ёндаеш, сангамым чои шушшалеш.

Мый тудым ёрмалген оччалам.

— Тыге ит ончо мыйым, ит ончо, — Оляй мыйым воштыл-воштыл рўзалта. — Мый тугай ораде улам, тугай ора-аде...

Тыге жуялта да чевергыше шўргыжым мыйын онгыштем шылта.

Тудо жапыште тер мемнан ильме тапталке* шуэш. Окна воктеч тунемше-влак шаулен эртат, ала-мом, очыни, пеш онгайым ужын, йынгыртен воштыл колтат. Тер воктеч «Оля-ай, кушто улат?» манын кычкыралме йонгалтеш. Оляй, писын тарвавен, мый денем вашкен чеверласа:

— Лектам, лектам... Шырчыкем ўжеш... — манешат, шкат, шырчыккла койын, пёлем гыч чонгештен лектеш.

Антоновын ўжмыж почеш мый кечываллан техникумыш мием. Техникумышто ўдырамаш кечылан ий еда ялла гыч делегатка-влакым погат. Нуво тўрлө докладым колыштыт, шке пашашт нерген ваш-ваш кангашат. Техникумын кумда залке калык дене шын-шын темын. Тунемше ўдыр-влакын рушла чиемышт ялла гыч толшо ўдырамаш-влакын марла чиемышт дене варнен пытен. Пёлем нулго лўс дене, тўрлө тўсан кагаз гыч пўчкеден ыштылме флажок да чылдар дене чеверландаралтын. Пырдыжлаште тўрлө портрет. Клара Цеткин, Надежда Крупская, Роза Люксембург. Сцена ўмбалне йошкар шовыч дене леведме кужу ўстел, Совет элын гербше, Ленин ден Сталинын портретышт, йырышт йошкар флаг, нулго лўс. Сцена вуйышто Ленинын «Каже кухарка государством виктарен моштышаш» мутшо тарай ўмбач шёртньо буква дене чолгыжеш.

Мыйым да кок тунемше ўдырым погынымаш секретаршатыш сайлат. Ме делегатка-влакын мутыштым серкален шинчена. Погынымашым техникум пеленсе тўналтыш школын вуйлатышыже Зоя Андрияновна виктара. Зоя Андрияновнам шуко делегатка пала. Тудо ты верлаштак шочын кушкын, партизан отрядыштат коштын, волисполком женорганизаторланат ыштен, вара учительский курсышто тунемын. Зоя Андрияновна кокымшо ий олаште ила гынат, ял дене кыл кучымым ок кудалте. Олашке яктаж сомыл дене толшо ўдырамаш-влак Зоя деке нурыде огыт кае, тўрлө кангашым йодыт, шке пашашт нерген ойлен каят. Сандене Зоя Андрияновна йырге яллаште мо ышталтым, могай у увер улым паленак ила.

Доклад пыта, да делегатка-влак каналташ коридорыш, пёртёнчыкё лектыт. Залыштат тўшкан верангыт, кангашен шинчылат. Ик тўшкаште Кўкорем ялысе Тамбикан Самбика — коя капан, лочката чурьян илалше шем ўдырамаш,—меж шовычшым ваче ўмбакыже волтен пыштен, пеш йомакла:

— Докладчик неш чыным ойлыш, «Марий вате картопка деч моло кочкышым ок пале» мане. Ме, чынакак, нимогай пакча емыжым она шинче. Мый тебе ўмаште помидорым шынден ончышым. «Мемнан младыште помидор ок шоч» ойленыт ончыч. Шынден ончышымат, пеш шочеш улмаш. Южыжо йошкарген ыш шу гынат, пёртыштё шуктышым. Ну, помидорым шуктышымат, родо-шочным сийлем манын, иктыжым шунен пукшем, весыжлан мўнгышкыжат колтем. Мыйын ўдырем пошкудо ялыште ила: тушко марлан лектын. Унаыйкеш толынат, тудланат кайымыж годым ончылсакыш тич помидорым оптен пыштышым... Кочкын ончыт, тамжым налатат, вес ийын шкат шындаш кызынат** шонышым. Вексана вашлийме годым йодам: «Помидорна келшыш?» — «А мый тудым, — манеш, — корнышто тамлен ончышымат, нимат тамле огылла чучо, иктыжым пурлам, — векат, олма гай огыл, весы-

* Тапталке — турашке.

** Кызынаш — таранаш.

жым пурлам—тугаак. Так корно мучко чылажымат тамлен ончен кышкен пытарышым». Ну, мом ыштет тудым?! Давай умылтарап: «Тудым тыглай огыт коч, шинчал шавен кочкыт, тыглайже, раш, тамле огыл», — манын ойлем. Тудат шинчал дене кочкын ончыш. Келшыш дыр. Ынде толмыж еда помидорым йычыга*, пуйто шочмыж годсек помидор умбалне кушкын.

Тамбикан Самбика шыргыжалешат, умбакыже шуя:

— Мый теният, помидорым ужален, пзиш оксам ыштышым, вес ият ышташ шонем. Олашке кондышымат, тыманмеш налын пытарышт. Мыйым ончен, моло ўдырамаш-влакат кожганышт. Тений пакча емыж кушташ тунемме кружокым почна. Вес ий помидорымат шукурак шында, эр шушо киярымат, цветной ковыштамат шындаш ойна уло. Кочкышнат вестўриемеш, пазарышкат яра кид дене она лек. Агротехникым тунемын, ала олма сад шындымашкат шуына.

— Агротехника манмаште, тушто южгунам шоякымат колтат дыр, — вес ўдырамаш коклаш пура. — «Картопкам шындыме годым йымакыже ик кормыж ломыжым пышташ кўлеш» манын ойлымым колымат, тыге ыштен ончышым. Картопка тўвырген шочмо веле огыл, вондыжат чылт лывыжген пытен. Вот «агротехника» ман!

— Колашыже колынат, а кузе ышташ кўлешым сайынак пален налаш шоналтен отыл, садланак тыге лийын. Вигак ломыжыш тушкен ит шынде ыле. Ломыж ўмбака мландым шавен шындет гын, картопкам лият ыле. Ломыж — пеш виян ўягдыш, тудым картопкам вожо эркын налын кертше. Тый тебе, ужат, могай лўчката улат, вигак пале, ўй деч посна от пле. А вот иканаште ик латка** ўйым кочкын ончо — тўгў куржталаш тўналат? Ик арняштак чыра гай лият. Картопкат садыгак черланен.

Тамбикан Самбикан агротехникым тыге умылтарымыже вате-влак-лан пеш келшыш. Нуно, картопкам черландарыше ўдырамаш ўмбака ончалын, лот-лот-лот воштыл колтат.

Вес тўшкаште ликбез нерген кутырат. Шара пўсў шинчан ошалге ўдыр, кидшым рўзкален, шке пашажым ойла. Пашашт чынак порын кая: кўн мўтгысў сомылкаже шуко огыл — ик верыш чумырген тунемыт, икшыван-влакым суртышкышт коштын туныкшат. Зоя Андрияновна лишеммыжым ужын, шара шинчан ўдыр тудлан пижеш:

— Зоя Андрияновна, каласе: обязательно чылажымат тувыкташ мо? Мемнан молла кугыза лудын-серен ок мошто, тудлан мом ышташ?

— Молла кугыза манын, могайжым ончалаш кўлеш. Иктыже шкат ала ўшана, ала уке, а калыкым пычкемышыште кучаш шонен, молла лийын коштеш. Тудо я шке кулак, я кулакын мурыжым мура. А весыже шкежат пычкемышыште агырген пытен, пошкудо йодмо почеш суртышто гына пайрем годым чокла. Илыш ўмбака шинчажым почаш гын, ала религийлан эн лервый тушман лпеш. Так что верыште шке уждыда: туныкташ але туныкташ огыл, — Зоя Андрияновна вашешта.

Доклад почеш делегатка-влак шке пашашт нерген лектын-лектын ойлат. Кастене чылан кинош каят. Нунылан ончылгочак эн сай вер-влакым налыт. «Бабы рязанские» киносўрет шуко ўдырамашын чонжым пудыратен кода, шуко мутым луктеш. Кажныже шке ял илыш гыч сўретлан келшышым ушештарап пижеш.

Эрдене погынымаш умбакыже шуйна. У йўла нерген мут лекме годым Тамбикан Самбика сценыш кўзеп шогалешат, шўм шолын, шокшо мутым каласа:

— Мемнам акрет саман годсек айдемылан шотлен огытыл, тўрлын агыртарен мыскылен коштыныт. «Удырамашын ўншў кужу, ушыжо кўчык, ўдырамашым колыштат — шкат ўдырамаш лият» тыге мемнам

* Йычыгаж — йодынташ.

** Латка — пулашка.

койдареныт. Ожно марий ўдырамаш мом ужын илен? Орлык деч молым ужын огыл. Ешыште тудо — тавар: кузе-гыват кугурак олнылан ужален колташ тыршат. Марийын ешыштыже тудо — кул: чыла неле паша — тудын ўмбалне. Кугураклан чара йолым ит ончыкто, чара вуйын ит кончо, кумалтыш отын ит тошкал, мончашке пörъег пурен лекмек иже пуро, чыла вере эн шенгелан лий, тидым от ыште — «язык», тудым от ыште — «намыс» — тебе марий ўдырамашын пльш рыскалже. Тыгай кочо илышыште мыскынь ўдырамаш шкват анырген пытен, айдеме тўсшым йомдарен илен. Тўрлө күлеш-оккўл юлан ўшавен, «ок лий» йўла дене мугедалтын, марий ўдырамаш шке тазалыкшылат саклен моштен огыл, икшывыжымат ончен моштен огыл. Мыняр ўдырамаш, вынерым куэн, тўрым тўрлен, рвезынек сокыр кодын. Мыняр ўдырамашын ўпшө сорака, шымакш да шыгашовыч йымалне шопен-амен пытен? Каргыме тошто йўла да тошто койыш верч! Тебе тудо — тошто койыш, мемнан чонын кепшылже! Тошкыза, чумыза тудым, марий ўдырамаш-влак!

Тыге маншат, Тамбикан Самбика, вуй ўмбачше шыгашовычым шушыл волтен, йол йымакыже кудалта, шырча шыжалтмешке, рошт тошкалын, сцена шенгек чумалеш. Залыште рўжге сово кырыме йонгалтеш. Тудын почеш адак рок ўдырамаш, тугак сценыш күзен, шыгашовычшым кудалта. Иктыже шыгашовычшым вуй ўмбач налын чумыртен пўтыралешат, ончыл ратыште шинчыше пионеркылан шуялта.

— Латкандаш ияш марлан лектынам, марлан лекмешке, шке кузыклан нылле ик тувырым, латныл ончылсакышым да латкок шыгашовычым шке кидем дене куэн тўрленам, коло тувырым тўзатен, сўаныште родо-шочшылан пөлеклен пузнам. Мыняр жап, мыняр шинча вий арам пытен! Нал, ўдырем, тиде шыгашовычым, нал да марий ўдырамашын ожнысо йөсө илышыжым ушештарен плаштен музейшыкыда поген пыште. Ала иктаж-кунам спектакльыште модаш йөршө лиеш.

Адак сово кырыме рашкалтеш, пионерын тōтырет пучшо пуалта, куан йўк шергылтеш. Шыгашовыч кудалтыше ўдырамаш-влакын тўсышт мак пеледышла чеверга, рвезанын ылыжеш.

Каслан подшефный ялыш кайыше культотряд мōнгеш савырнен шуэш. Делегатка погынымаш лўмеш кугу кас эртаралтеш. Спектакль почеш, тўшкан лектын, мурым мурат, почеламутым каласат. Делегатка кокла гычат южыже лектын муралта. Вара куштымаш, модмаш тўгалеш.

Чевер ўдыр, пакчаш лек,
 Чевер ўдыр, пакчаш лек.
 Тебе тыге пакчаш лек.
 Тебе туге пакчаш лек, —

ўдыр-рвезе-влак ик йолташыштым покшек луктын мурат, муро семлан келшышын тавалтат.

— Тошто самаң годым «олаш мпена да ик эн сай пörтыштыжө ямле пайремым ыштена» манын шоналтын мо? Ынде шонымо веле огыл, тыгай пайремым шке кидна денак эртарен илена. Тау Совет властьлак, тудо гына мемнам тыгай ямле илышыш луктын, — манын, мыйын воктенем ик ялалше ўдырамаш йывыртен ойла, шкеже модшо калык ўмбач шинчажымат ок нал.

Чевер кокай, кушталте,
 Чевер кокай, кушталте,
 Тебе тыге кушталте,
 Тебе туге кушталте. —

модшо-влак, шке покшекышт Тамбикан Самбикам луктын, йыр пōрдын кушлат. Вара модмаш гыч куштымашынш куснат. Урал вел куштымашым Марий кундем вел, Пўрө вел, удмурт вел куштымаш ваш-

талтенак вашталта. Тунемше-влакат у семын тўшкан куштымашым ончыктат. Пайрем пелйўд эргынешкат шуйна.

— Пеш кертыда улмаш, койышланда кугу тау, — делегатка-влак тауштат.

— Мемнан койышнам ончымыланат кугу тау лийже. Весканат тыгак уна лийза, — маньш, тунемше-влак нуным унагудыш шумеш ужатат.

Мыят калык тўшка дене пырля мўнгышкў тарванем. Йол йымалына лум кыштыр мура. Ола ласка омо дене мала. Шенгелне гына, маякла койыш, чыла кугу окнаж дене йылгыжын, техникумын пўртийў волгалт кодеш.

8

Таче мый шочмо ялышкем пўртылам. Марием Йошкар-Олаш кок тылзаш курсыш каен. Кенжежым олаште нумом ышташ. Тунемше-влак шалапен пытеныт, йолташ ўдыр кодын огыл. Шкет илымем ок шу. «Пуракым шўлен кийымешке, лучо шочмо ялыш каяш» маньш шонал-темат. шуко юватылде, улам муын. мўнгў велыш кудалам. Мўнгыштў мыйым йывыртен вашлийыт. Кузе илымем йодыштыт. Йўратыше шичаит дене терген ончат: ала кошкенам, ала сўмсырештынам? Удыр годсо йолташ-влак толын-толын каят, тўрлым кутыркалат, йодыштыт, воштылыт — нуна толмемлан йывыртат. Мыят, ўдыр годсо жапем шарналтен, угыч шочшо гай лиям.

— Мариет дене келшен илет вара? — йолташ ўдыр-влак мый дечем йычыгат.

— Вурсеылмашна уке, — вашештем.

— Мемнан Анай шалан, ужат, могай качымарийым солалтен, — южыко кўранен пелешта.

— Мыланемат тугай марий верештше ыле, кечын юпарым да праныкым кочкын кнем ыде! — иктыже кычкыралеш.

— Йўра, йўрата гын. Южгунам мўгпндат арымшудо деч кочо лнеш, — тудым чактарат.

— Тыгат лийын кертеш, — кўраныше ўдыр сўраса.

Йолташ ўдыр коклаште илышем орден ом ойло гынат, чынжым манаш, кодно телым эртараш мыланем куштылгак огыл ыле. Мутат уке, марием дене сўйген илен омыл. Но мый вашке шижын налым: мемнан коклаште, икте-весеылан ўшанен эгерталын, ўмыраш йолташ семын шўм пытен йўратымашын нушыжат уке. Тиде веле огыл: тугай йўратымаш мемнан коклаште шочынат ок керт. Пырля илаш ушнышна гынат, теле мучко коктынат кок плыш дене илен шогышна. Мемнам улыжат пырля кочмаш да ик вакшышеш малымаш гына ушен шогын. Чыла тиде мыйын илышыш шуко кочым пуртын. Южгунам марлан лекмемланат ўкынен шинчылтым. Но... эртен кайышым мўнгеш савырен от кондо. Ыкынашат нигўлан. Илышыштем мо лийын шога, чыла ике дечемак лектеш. Саидене, шўмыштем южгунам шем йўд гынат, моылан кечан кече семын койыкташ тўчем: уто чаманымашын кўлепыже уке.

Мый топшо семынак Катюш дене келшен илем. Катюш кызатат вирга, полмезе ўдыр. Южгунам икеныжым ике серьезнын кучаш тўча гынат, кок-кум мннут гыч адак лышкырен колта, онч тўр пўйжў йылгыжал гына кодеш. Вольык воктенысе кас пащам пытарена да уремыш — пырия ўмбаке, ўдыр-каче коклашке — лектына. Кажне ўдырын ончылсакыш тич кечыйыр*, кавун туш. Умшашт, векач, яра ок лий: я ойла, я кечыйырым пурыштеш. Удыр коклаште ийготыш шудымырак кок-кум рвезе пўрдеш. Нуно я икте-весым шўкедылыт, я иктаж ўдыр ончыко шичаш тўчат.

* Кечыйыр — кечшудо.

— Чарне, Яшка, йыгыжтарен пытарет,— ик ўдыр шала ўпан рвезым шке воктечше шўка, тўрвыжым чумыртен, эргылан йожек шинчеш.

— Кечыйырым пу, кечыйырым пу,— рвезе йычыга, шайыркален, шыде ўдырым бндалаш тўча.

Улыл мучаште музыкан йўк шокта. Кавыдан Миклай кочаж годсо музыканым мурыкта. Удыр кашакыште шыве-шыве мутлавымаш талышна. Кенета чылан. иканаште кынелын, музыкан йўк велыш, ўлыл мучашке, тарванат. Элдын ошкылыт, шўргыштышт ик чога шылат арам ок тарване: тўжвач ончалат, пуйто музыкан йўкат нунын шўмыштым ок тўкў, кас кечын сылныжат шўмешышт ок логал.

Улыл мучаште Кавыдан Миклай пўрт воктен — рвезе кашак. Ну-нат пырня ўмбалым тўгатат, ала-кўм вучышыла, чытен кертеде, урем кўшыл мучашкыла ончылтыт. Удыр тўшкан вонымыжым ужын, эркышенеи шинчыт: коклаштышт яра вер шукемеш. Кажныже шке шонен коштмо ўдыржылан верым айла. Музыканчат, ўдыр велыш пыртлан ончалын, музыкан пошым эркынак шупнешташ тўналеш, урем мучко йогышо аяр сем гыч ныжылге, тыматле семыш вонча.

Мужырагын шинчыт, тидым-тудым кутыркалат, кечыйырым сў-вызат.

— Миклай, куштыкто,— музыканче воктек шинчын. ик ўдыр сўр-вала.

Миклай музыкан йылмым эркын вашталтылеш, пуйто шоктымыжат ок шу, тақ гына, нимом ышташ укеште, жап эртараш моло йоным муде, тўрлў йўкым луктын шинча. Тудлан ўдырын сўрвалымыже неш келша. Тудо шкежат ныжылге семым ала-кунамак аяр весела семлан вашталга ыле да... ўдырын сўрвалымыжат шўмжылан пеш ласкан чучеш, сандене, семым вашталтыде, шўмжў дене адак сўрвалымым вучен шинча.

— Куштыкто-о, Миклай,— ўдыр энгыра, чытен-чытыде, шинчажымат пеле кума: тунарак куштымыжо шуэш.

Миклай алак ик жап пеле малышыла койын койышланен шинчылтеш, вара кенета ылыжме гай лиеп, музыкан йылмын пел ратым иканаште темдалын, весела аккордым пуа. Эрге-ўдыр-влакат тыманмен ылыжыт. кок пар дене — кок пар дене лектын-лектын шогалыт. «Тўвў-тўвў-дўп, дўвў-дўвў-лўл» веле шокта. Удыр-влакын онгыштышт ший аршаш чынгырта. Ката-калош йымачышт пурак калка*. Эрге-влакат койышыштым ончыктат, неле кем таганышт дене шаршудым тагыртат.

Ольош почеш Катюш, Катюш почеш Ондри, Ондри почеш Майка, Майка почеш Ольош... Икте-весым поктен шуаш тыршен, йыр пўрдын лўнгат. Кажныжын шке койышыжо, шке тўспў. Ольош, кидшым шулдырла шаралтен, ончык пўгырнен, уло каштым модыкта, йолжат мландын ала логалеш, ала уке, пуйто ончылсо ўдырым поктен шуаш тўчен чонешта. Катюш ужаргыш лектын шушо презе гай койышлана, парням чымен, йыр пўрден, шовыр урвалтыже лойгалт веле кодеш. Ондри узо кўрка семын тошкештен, санга покшел корешыжат вийнен огыл: пуйто ала-могай папам ышта. Майка ларката лудо семын лўнга, шинчажымат ок нўлтат, вуйжымат тышке-тушко ок кышке: кузе шогалын, тугак ийын кая...

Эрге-ўдыр-влак шинчымашке коклан Саркий Йогор лектеш. Ший тенгеан кез тувыр, чокан ўштў, вичкыж посто галифе, йылгыжше кем. Ваче ўмбалне посто пинжак. Йожекрак шындыме кепка йымач шке кудыртымо ошалге ўп коеш. Толешат, пурла кидшым честь пуымыла сангаж воктек нўлталын, поро кас лийже манын, шыман пелешта, лу-

до шинчаж дене чыла егым аклен-висен, вашкыде ончен савырна, йӧнапрак верым сайлен, иктаж ўдыр-эрге коклашке шинчеш.

Тунемаш пуримыж годсек Йогор шке ачаж деч койынак торлаш тўгалеш. Ала чынже денак ачажып сут койышыж деч пезна*, ала лўмлан гына торлымо йўлам ышта — ял калыккан первый жапыште раш ок лий гынат, тиде торлымаш шуко егын кумылжым Йогор велыш савырен шукта. Шоным толшынак Йогор посна пӧлемыш илаш лектеш. Аважлан каласа:

— Тендан ситмыж койышда верч вуем йомдараш ом тўгал. Илен ода мошто гын, шкаланда шке ӧпкелыза. Мый декем ида пуру, шке декыдат ида ўж. Кочкаш-йўашем Анукат ямдылен кертеш...

Эрдене тӧрште кынелешат, майка-трусик дене, куштылго тапочка дене уремыш лектеш, вигак пӧрт воктенысе турникыш кўза. Канкылым тодыштмек, вўд тўрыш куржеш, вулно панга гай тўвыргӧ капшым кыдалыш шумеш йўштӧ вўд дене туржеш. Толын пуримыжлан ўстембалне салмамуно, шолтымо шокшо шӧр, рушла ыштыме вичкыж мелна ямде лпеш. Кочкешат, чыла кодшым Ануклан погыкта, шкеже, вес ўстел воктек шинчын, кагаз-кнагалан пижеш.

— Эртак ала-мом серен ила,— Йогор нерген Анук ўдыр-влаккан ойла.

Южгунам эрге-влак Йогор деч мом ыштеж илымыж нерген йодыштыт.

— Урал марийын историйжым серем,— манеш тудо рвезе-влаккан. — Ме вет Ипониш марий** дечат, олык марий дечат ойырлен шогена. Чимарий Уралыште гына кодын. Ипониш марий пошкырт суас дене варнаш тўгалын, йылмыжат суас велыш солнен: «тининике-мининике» малдалыштыт. Яраг велыште сустуклат: «ускал костес» маныт. Юл воктенысе марий-влак чокынен пытеныт. ойлымышт годым чувашла «шамычлат». Ме гына чимарий йўлам саклен шуктышна: веранат — чимарийын, чемнат — чимарийын, койыш-шоктышнат — чимарийын. Теве ончен шогыза: икмыяр жап гыч моло вел марий-влак мемнан деке марий йўлалан толде огыт код...

Икана Йогор деке Ольош мия. Никольскийын «Материалы по истории народов Поволжья» кытажым ластыклен шинчылтмек, Йогорлан каласа:

— Тунемше рвезе улат, а ял рвезе-влакым почылтараш нимат от полшо. Иктаж кружоккан полшем ыле.

— Реве шындаш туныкташ мо? Тидыжым шкеат ыштен мошпат, — Йогор вашешта. — Мый вет агроном омыл, делегаткышпат ом кошт. Историй кружокым почаш — чыла икте огыда умыло. Адак тудлан пижеш гын, научный пашалан жапемат ок код...

«Нӧлтшӧ рвезе», — Ольош шоналта. Молан толмыжланат ӧкына. Шўмжылан кочын чучеш. «Кӧ дек кайышым? Кулак иге дек. Тек чимарийым кычал шинчылтше. Тулеч поснат уш-акылым поген шуктен она керт мо? Тек нержым кадыртен шинчылтше», — манын, шкенжым вурса.

Йогорын калык паша деч корагмыже Апсалковланат ок келше. Ик кастене суд паша дене ялыш толмыж годым Йогорым вашлиешат, ятыр жап кутырен шинчылтыт. Класс кучедалмаш нергенат мут лектеш. Йогор шке шоныманшыжым тыге почын каласа:

— Марий коклаште рашкыдем шушо класс формацийым кычалап кызыт эр. Капитализмыш шуаш марийлан эше ик-кок курым кўлен. Патриархальщина. Иктаж ен сайынак ила гынат, пошкудыжым ок мондо, полшен ила. Иктаж-мом шкетын шуктен ок керт гын, пошкудо-влакым вўмаш ўжеш. Родо-почшылан полшен илат. Руш калыкын капиталистнат, кулечшат уло. Марий коклаште тидым муат мо? Сая-

* Пезнаш — йот лияш, торлаш.

** Ипониш марий — Упӧ ола лияше пльше марий.

дене класс кучедалмашат марий коклаште вес корно дене кайынаш: пожале, первый верыште класс кучедалмаш огыл, а вес нацийын пызырымыж ваштареш шке нацийым иктыш чумырыманш лийын шогыман.

Йогорын тиде мутшо Апсаликовлан пеш келша. Той үпшым кужка парняж дене шенгекыла онгайтарен пыштен, тудо Йогорым түслен ончалеш, түрвö мучашыже шке семынже тарвана: ала шыргыжалеш, ала сырен шупшылалтеш.

— Оет, пожале, научно обоснованный. Но — калык мом ойла вара? Иктаж-кө дене кутырен илет?

— Уке. Чынжым, ойкашыже пеш шоненжат омыл. Эртак тидын дене шинчылтам,— үстелтöрыштö кийыше кагаз орам ончыктен, Йогор пелешта.

— Зря,— Апсаликов манеш.— Научный паша — пеш күлешан паша. Но кажне научный ойым калык коклаште шымлен налман. Калык ойым күлеш корно дене виктарен шогыде, научный ой нигушкат шуын ок керт. Тыланетат калык коклаште утларак пöрдаш күлеш, тыге научный пашатланат пайда лектеш.

Апсаликовын толын кайымыж деч вара Саркий Йогор ял калык коклаш лектеш, погынымашыш кошташ тунгалеш. Первый жапыште икенижын мутшым ок лук, утларакше ег ойым колышт коштеш. Нержым мардеж пуымо почеш куча. Южгунам гына үдыр-рвезе погынен шинчылтамаште, нунын ойыштым шке могырыш савыраш төчен, ик-кок мутым пелешта. Южо годым шонымыжо лийын шуэш, южо годым мутшо арам йомеш. Йогор тидлан ок сыре, онгайрак вес жап лийме годым адак шке мутшым чыкен кода.

— Ачат деч йöршынак ойырленат мо?— рвезе-влак туддеч пален налнешт.

— Йöршеш манашат лиеш. Вес пöрт лиеш гын, поснак лектам ыле. Ик пöртыштö улына гынат, посна илем: посна кочкам, посна малем. Ялсоветыш мнен, посна илыме кагазым ышташ күлеш ыле, да кузе ышташат ом пале. Суртым, волюкым, погым пайлаш — мый кызыт тунем коштам, тушко от наггае, тыштат кудалтен кодаш йöнеш ок тол. Пырля плашат ок лий: ынде шинчам почылт шуынат, койышыштым ужмемак ок шу. Так йöсланен илем.

— Ик клат гыч кочкын илатат, тиде могай посна лекмаш?— Катюш мыланем ойла.— Так гына коваштыжым арален ила.

Катюш ден Йогор нигузе келшен огыт шу. Йогоржо — ушыж дене келшапат тореш огыл, да тудым Катюшын ужмыжат ок шу. Тудо шке ушыж дене шукертак Онтоным шонен ила. Онтоножо кызыт тракторист курсьшито тунемешат, Катюш уло яра жапым мый денем эртарат. Иктаж кид пашам кучен толешат, ыштен шинчышыжла, Онтоным шарналтен шуйдарен муралта:

Чокан гынай солыкем арама вуеш сакен,
Арама рүпшымö пагытемат, ой, ыле вет.
Кужу гынай йүдетымат күчык ыштен,
Пырля модмо пагытемат, ай, ыле вет...

Мура-мура да ончыко кузе плаш шонымыжым ойлышташ пижен:

— Онтон толын шуэшат, пырля плаш тунгалыва. Ме уже чыла кутырышна. Сүаныш чыла родо-шочшым, чыла рвезе калыкым үжына. Сүаным колхоз эртарат, у семын. Ялсоветын мнен сералтына. Нимогай пынгашовыч, нимогай клат йүла ок күл! Тудо тракторист лиеш, мыйже прицепщиклан тунемам. Мемнан түрлө-түрлө машина лиеш: колхозлан машина деч посна ок лий. Нуным чыла тунем шуаш гын, сай лиеш вет, а?

Катюшын ончыкылык сай илышлан үшанымыже мыйымат куандара. Кузе от куане! Илыш ик вере ок шого, чарныде, ончыко кая улмаш. Ялыште ик теле гына илен омыл, а мыняр вашталтыш лийын! Ойлен мошташат ок лий. Олаш кайыдем годым ял уполномоченный-

лан Чопкан Микола коштын. Көлан кузе, а поянлан тудо «зияндыме» айдеме ыле. Шондаш гай брышыжым тараканла тарватылын, погыны-маште ойлаш тунгалеш гын, йылмыже мушкеш веле. Сарбай Саркийым. Кузаир Мишкам вошт карген пытара, туня умбач уштылеш, Сибирь мландыште шуктен пытараш сбра. Погынымаш эрта, да нунын декак йуаш нушкеш. Йуэшат, урем покшеч тырын-түрын ошкылын муралтен колта:

Торой-торой тор алашам
Туарен колташ пеш йосб,
Сарай-сарай сар алашам
Савырен колташ пеш йосб...

— Могай тый айдеме улат? Кеч калык деч вожылам ыле,— иктаж-кудыжо тудым шылталаш пижеш.

— А мо мыланем күлеш? Тыйын оксат дене йуын ом кошт вет. Мый иктаж-көлан осалым ыштышым? Иктыланат уке. Ышташат ом шоно. То-то!— шылталыше еным ондалаш төчен, Микола лунгыштеш.

Ик-кок кече эрта, да тудын шерже темеш, угыч шошо гай ылыжын, пашаш чот пижеш, аракам умшашкат ок пампе, секретарьлан шулалташат эрыкым ок пу, шкеат чыр омым веле ышта, эртак калык коклаште лиш. Южгунам арня-кокыт ок йу. Кумшо арняште иктаж коркаш шуртня да чыла туням монда, адак урем покшеч тырын-түрын лунгешташ шуш.

Шыжым ялсоветыш Чопкан Микола олмен Камай Сташкам сайлат. Сайлымашын эрлашыжымак тудо Сарбай Саркийым ужыкта.

— Вакш нерген иктаж-мом шонеда?

— Шоналтын,— олымбак верланен шинчыла. Саркий пелешта.

— Вара мом шонен шуктышда?

— Шонымына пале,— Саркий тамак чондайым луктеш.

— Договорын срокшо умаштак эртен.

— Мый шонымаштем, вес пй веле пыта,— Сташкан мутшым Саркий пөла.

Камай Сташка тевак төршталта:

— Кузе тыге «вес пй»? Вич пй кунам эртен?

— Вич пй да кум пй кунам эрта?— Сташкам игылтшыла, Саркият йодышлан йодышым пуа.

— Тый тыште Совет властым ит анырtare. Воштылаш огыл, пашам кутыраш ужыктенам.

— Мыят вопытылаш огыл, пашам ойлаш толым. Договорын срокшо вес пй шыжым пыта. От ушане гын, райземотделыште пален нал.

Камай Сташкалан Корпак солаш кудалаш возеш. Тушечын шыдешт толеш. Вигак Чопкан Микола дек пуа:

— Вакшым йуэшат?— пöчыжла йошкарген, Миколалан пижеш.— Кузе логарешет шинчын огыл, йушо пий?

Моло мутшо ок лий: Миколам колыштде, төрштен лектын, имне умбак шинчешат, имным покшештарен, ялсовет велыш шикналтеш.

— Паледа, Чопкан Микола могай шакшым ыштен?— ялсоветыште тудын шыде йукиш рашкалтеш.— Тудо Саркий кашакын договоржым шуен... Договорын срокшым кум ийлан куземден, шижыда? Райземотделыште чыла уло: ял погынымашын пунчалже, ялсоветын келшымже, у договор, чыла-чыла! Умыледа? Вот йушо пий! Вот арака логар!...

Тышланен шумек. Сташка ял активым пога. Чылажымат рат дене каласын пуа. Вакш договорым шбрасш, вакшым артель кидыш пуаш пунчалыт. Чумыр погынымаште кугу тумаса лектеш. Чопкан Миколан шояклыкным чыла почын пуат. Тевак кредалаш шуыт. У пунчалым локмек, Сташка адак районын кудалеш. Чыла организационным тарвата, попымыжым шукташак пижеш.

Область гыч толшо кагаз почеш вакшым артель кидыш пуат. Сарбай Саркият районыш кудалеш. Апсаликов дек пурен, чон йосын оила:

— Могай саман шуын, а? Совет властын первый эгертышыже лийын коштым, ынде ала-могай стапка-влак коремыш шүкат. Коло нылымше нийште кузе пагаленыт? Ялыш лектам — уло калык деч почет: пукшышо-чиктыше лектын. Районыш мием — адакат почет: ончыл суртын озаже толын, тудын озанлыкше наука почеш ышталтеш, озаже «Сам себе агроном» журналым лудеш, клеверым ўда, сай урлык вольыкым куча, машинам наледа. Областыш мием — ожемлан почетный грамотым пуат, кидым кормыжталыт: «Ончыл суртын озаже!» Кызытат эрыкым пуышт ыле — кō ялан первый тракторым конда ыле? Мый! Кō чыла яра мландым ўден пышта ыле? Мый! Кō сай урлык вольыкым шукемда ыле? Адакат мый! Государствым мием ыле мо? Келшен шуына ыле. Кинде күлеш? Пожалста! Шыл күлеш? Пожалста! Только теат мо күлешым пуыза. Ме эсмаса артель дечат она корав. Пай почеш: тый — ик имным гын, мыят — ик имным, тый — ик плугым гын, мыят — ик плугым. Төр гын, төр. Пает кугурак гын, дохдыштат пай кугурак... Закон почеш. Ме вет законом пагалена, закон шукташ полшышымат яра она кодо...

Саркийн полпаш сьрвалымыже нимошкат мием ок лек. Тудын мутшым колыштмек, Апсаликов тыге каласен кода:

— Вахш налме дене гына серлагеныт, таум каласыза. Подделкылан судитленат кертыт ыле. Мый тендан пашашкыда коклаш ом пуро: нимомат ом гарвате. Умбакеже кузе шонедат, туге ыштыза. Только шинчен шогыза: мыланем нунын велыш шогалаш возеш.

Вахшым поген налме дене гына паша ок пыте. Ик эрдене Кузандр Мишкам ялсоветыш ўжыклат. «Кереметлан адак ала-мо күлеш лийын», — шыдептеш Мишка. Туге гынат вуйлатышын ўстелже воктек ўгышын койын мием шогалеш. Ырдыж олымбалне шинчыше Саркийым ужын, шўмжō тыллана: шкет лияш ок воч, полшен кертыт. Камай Сташка нойышо шинчажым Мишка ўмбак нōлталеш:

— Шурнет чыла кыралтын*?

— Поро оза керек-кунамат жапыште кырыман, — Мишка вавешта.

— Шурным государствылан ужалаш күлеш, — Сташка умылтарен каласа.

— Кōн уло гын, ужалыже.

— Тыят ужалышаш улат.

— Мыйын ужалышашем уке. Шканемат ала ситарен шуктем, ала уке.

Сташка тудын мутшым пуйто огешат кол:

— Куд шўдō пудым ужалашет возеш. Пенгыде заданпй почеш.

Мишка шўшкалтен колта:

— Ф-фу-у! Куд шўдō пудым! Шкет шонен дуктынат, але пктаж-кō полшен?

— Шкетын огыл: ялсоветын пунчалже.

— Ну, ялсовет пунчалын гын, ялсоветак тўлыжō. Мыйын тывар шурнем уке, — Мишка олымбак волен шинчеш.

— Мыняре пуынет вара?

Мишкан шинчаже Сташкам келесырын ончалеш, вара потолокын, пусагыш тōршта. Кенета шинчаштыже аяр тул чўкталтеш, шинча йымалже чытыраш тўналеш:

— Кўлешет уло гын, мешакым кучен мие, руашлыкым пыштен пуам.

Сташка ўстембалым кроп! пера.

— Тый мо, Совет властым мыскылаш!?

Мишкат тōрштен кывелеш, мушкындым чмырта:

— Тый мо, Совет власть дене лўдыкташ? Тул дене ит мод — шулдырет тыманмеш когарга.

Коктынат икте-весьым нелшашла вап-вап шинча пўтеш ончен шогат.

Огышт апшат пошла шұла. Мишка чытен ок шукто, шинчажым на-
леш. Түрвө мучаш дене мылыгыжалын, Сташка пүтырнен шинчыше
Саркий вслыш савырна:

— Тыят сдатлаш от шоно?

Саркий кок кидшымат огыш пыштен кывел шогалеш:

— Шоналгыза: кушто шым шүдө коло пудым муаш? Мешакым
чиктен колтынеда мо? Күкоремыште шочын огыл, Максинурышто
шодем кырен. Кушто шурнемже?

— Күкоремыште мыняр ұдымет ыле? Кум ага? Максинурым итат
ойло: тушто агат пеле шүлет улмаш. А Коркат чонгаште, Пайболдо
корно ұмбалне, Чие курык воктен, Пире коремыште? Мыняр ұдыме-
тым монден отыл? Десятна тыч латкандаш пуд — шукат огыл. Ти-
дын дене от нуждаш.

— Латкандаш пуд — каласаш гына куштылго, — Саркий йытмы-
жаш тўгалеш. — Кочкашат күлеш, вольккланат күлеш, урлыкшымат
кодыман. Эргым тунемеш — тудланат кыте-мытым наледаш күлеш. А
те паледа, уке, мыи, можыч, улыжат лучко пуд дене поген нальым?
Керек-кузе вискалыза, ужалаш гына огыл, шканемат пыкше ситарен
шуктем...

— Лучко пуд дене налметым иктаж-весьлан ойло, — Саркийын
мутшым күрлын, Сташка руалеш. — Уто мутым ойлышташ жапем уке.
Каласыза: шке пуэда, але милиционер дене кычалаш мяиш?

Сташка каласен ок шукто, ончыкыжо сравоч кылдыш толын возеш:

— На, кычал!.. Тоштат гын... — Мишка тўрштен кынелеш, уло мо-
гыржо чытыра.

Мишкан тыге ыпштымыже Сташкамат чуриктара. «Сравочым поген
валаш — тыгай правам уке», — шоналта. Чакнашат ок лий: ик гана
чакнет гын, вескана вуйыштым нўлтал кертят, колыштдымо лийыт.
Шуко-шагал шоныде, сравочым ұстембач ұштыл валешат, келге күсе-
нышкыже шуралта:

— Кайышна!..

— Кае!.. Ончо веле, раз мый шке суртемлан оза омыл.

Мишка тенгыл ұмбак волен шинчеш: ынде тудым нимогай вий
денат тарваташ ок лий гай чучеш. Вўрангше шинчажым иземден, Сташ-
кан кажне онкылжым эскерен шинча.

9

Таче Калмашэnergyште найрем кече дене иктак. «Ўжара» артель-
ыш трактор толшаш. Ачамын тыршымыже арам ыш лий: печке ыш-
тыме промысловый артель негызеш тельмак ял озанлык артель по-
чылто. Тельмак трактор налаш кутыренят, тельмак заказым пуэныт,
тельмак тракторист курсыш Онтоным колтеныт. Кум тылзышкен Он-
тон Корпакысе тракторный курсышто тунем ылыш, кум тылзышкен ка-
рандаш мучашым пурышто, тетрадь-влакым тўгатыле, трактор йымал-
нат пўрдале, трактор ұмбалымат йылгыжтарыле, а шоныманшкыже
шуо: курс пытымек, мазутан кидышкыже тракторист дипломым налын
шуктыш.

Первый трактором да первый трактористым ваплиаш урем мучаш-
ке пўтынъ ял лектеш. Ольош чытен ок шукто, оргамакым кушкыжын,
пошкудо ялыш шумеш кудал кая. Йоча-влак пасу чонгаташ чарныде
куржталыштыт, ала трактор толгыч коеш манын ванат. Илалшырак-
влак корно воктен корем тўрыштў коктын-кумытын шинчылтыт, тамак
чондайыштым почкат, чылым вургым эрыктат, ёрканенрак кок-кум
мутым ваш пелештен, адак чылымлан пижыт. Артельщик тўшкаште
Иванай кугыза ала-мом кид лушкеден ойла. Очыни, пеш мазакым*
ойлыштеш: колыштшо-влакше пышкырен-пышкырен воштылыт.

Сарбай Саркият ок чыте, калык коклаш лектеш.

* М а з а к — онгай.

— Саркий шольо, мо шкет лектынат?— тудым ужын, артельщик тўшка гыч Иванай кугызан йўкшō шокта.

— Мо, таче шкетын лекташ ок лий мо?— Саркий умылен шуктыде йодеш.

— Адак ожым вўден луктам ыле, вашке трактор толшац,— Иванай кугыза умылтара, шинчаже чоян чылгыжалеш.

Калык шу-у воштыл колта.

— Чу!— шўвалын, Саркий мōнгō велыш савырна.

Онтоным Ольош Калмашәгер деч кум уштыш тораште, ял мланде мучаште, вашлиеш. Коктынат, тōрштен волен, чот гына бндадалтыт. Вара икте-весеыштым, вуй гыч тўгалын, ўлыкō шумеш висен ончыштат, адак бндадалтыт. Чот йывыртымышт дене ваш пелешташ мутымат огыт му. Вара Онтон трактор ўмбац, Ольош ожо ўмбац кўзен шинчыт.

— Кайышна вашкерак, пўтынъ ял вуча,— имным мōнгеш савырышыла, Ольош вашкыкта.

— Ну, патырем, шкенам мландынам шижат?— руль воктек кўзен шинчыжла, поро йолташ дене кутырымо семын Онтон пелешта, аламом шонен пыштен, тракторым корно ўмбац ага тўрыш савыра.

Ольош кенеташте мугедалтеш:

— Мо лийын?

— Нымат лийын огыл,— Онтон вашешта, шкеже, шенгел рычагым мучыштарен, чыла плугым мланде ўмбац волта. Плуг кўртнбō-влак тыманмеш рокыш пўчкылт пурат. Трактор, сырыме гай лийын, ончышо урмыжал колта, вара шке почешыже вужта шем кашым савырен коден, иктōр гўрлаш тўгалеш.

Трактор почеш шуйнышо каш корным ужын, Ольошын кумылжо моткоч нōлталтеш: шулдыржо гына уке! Шулдыржо лиеш гын, турий семын кўш кўзен, тунар сылнын муралта ыле. Уло тўня брын ончалеш ыле. Шулдыржо укеат, оргамакшым модыктен, я тракторым әртен кудалеш, я адак савырна, трактор йўкым сөгаш тōчен, Онтондан аламом кычкыра, я мурен колта. Онтон гын пуйто трактор дене ик ора лийын: кидше руль ўмбалне пентгыдын кня, пуйто иктыш велалтын, капше рыг шинча, ушан шинчаже мазутеш шемем йылгыжше кепкыж йымац пыч лийде ончыко, улыжат ончыко, онча. Туге гынат, тудат чытен ок шукто.

— Әх, чыла тиде мланде ик ага лийын шужо ыле, тебе кушто сылнылыкше лиеш!— вяш шўртō гай шуйнен кодшо кашым савырнен ончалын, Онтон кычкыралеш.

— Тыгайышкат шуына, товатат, шуына ынде, тебе изишак чыталте,— Ольош йывыртен пелешта, шке семынже, ик онгайым шоналтен, элнен воштыл колта.

— Вот кызыт чыла тидым иктыш курал пыште ыле — мынар воштылтыш-мыскара лектеш! Иктыже толын ончалеш — ага уке, весе толеш — тудынат ага кыша йомын. Кушко лийын пытеныт? Кўзе кычал муаш. Керек шич да шорт!.. Ха-ха-ха!..

— Молан шорташ? Иктыш ушнаш да пырля ўден пышташ — вот и чыла! Можыч, кычалаш тўгалыт, можыч, огытат кычал. Иктыш ушнат да пырля ўдат, пашант тыге пыта ыле.

Онтон кенета тракторым пурт чара. Тыманмеш Ольош Онтон воктек лишемеш:

— Адак мо лие, Онтон?

Онтон кидшым шуялтен ончыкта:

— Ала-кудыжо сабаным* коден. Корандаш кўлеш.

Ольошын чурийже ылыжеш.

— Молан корандаш? Тошко веле!..

- Ок лий.
- Можо ок лий? Тошко!
- А озаже мом манеш?
- Тошко! Трактор дене курал пуэна!
- Ну, тугак лийже.

Онтон трактор рулым пүтыралеш. Трактор ора йымалне сабан шыр-шорт веле шоктен кодеш, пудыргыжо каш йымак пурен йомеш.

— Тошто илышлан шүгар!— Ольош кид рүзен кычкыра.

Трактор шентелне лыстык-лостык ага түр дене тошто семынак шүртö гай вляш корно шуйна...

... Чонга үмбаç, пöрткайык түшка семын выж-ж шоктен, йоча-влак кынелыт, чара йолышт дене йолткен, трактор дек куржын колтат:

— Толыт, толыт, толыт!..

...Нуно эгер воктене, ломбер коклаште, вашлийыт. Ломбер пелед эртен. Верын-верын пеледыш лышташ иктын-коктын шып велалтеш. Коклан эгер могорым левалге мардеж пуалешат, ломбер укшер помы-жалтме семын чытырнен тарвава, пеледыш лышташыже ломбер йолва деч ойырла, чинче семын лойген, олык велыш чонештен йомеш. Сорла гай тылзе курык шентек эркын нушкеш. Пача семын койын, тудын воктен куштылго пыл лапчык-влак модыт, ваш пижедылыт, унчыли кумыкталтыт, икте-весым пастыркалат, öндадалтыт, адак ойырлат. Эгер покшел шийла йолга. Сер воктене — лүп шем үмыл. Вүд ала йога, ала уке — эсогыл вүд шудын ик лышташыжат ок тарване. Шке йолташыжым вучен, ала-кушто шүшпык йöслана. Шүшпык йүкым сөнен кертде, рүмбалгыште койдымо вакш пүя гоч вүд шурга. Вүд шур-гымо семынак, ял мучаште үдыр-рвезе-влак шыман шуйдарат:

Пылдыр-йылдыр вошышо памаш вүд гыч
Коттал налым күм монарлан...

Шуйдарен тўналмын семже шуленат ок шу, тунамак мамык пыл гай куштылго, йомартле муро савыртыш йонгалтеш — пуйто кумда омыкыш имне үрö* кудал лектеш:

Удыр-влак вүдлан волат,
Ваче үмбалышт — вүдвара.
Онгыр гөе йүкышт дене
Мурен волат — ужатат...

Кас юалгыште сўсаныше Катюш утыр-утыр Онтон деке пызана, вуйжым Онтонын вачышкыже пышта. Кас мардежын куштылго шул-дыржо вүд үмбалне выжылге семым лўнгыктен рўпша:

Огеш лий гын, ялтак ок лий улмаш,
Изн годсекак тыршет гынат...

Ныжылге сем шулен ок шу, тудым поктен шуаш төчен, йомартле муро савыртыш йорта:

Курык воктен, омыкышто,
Удыр-влак мурат-куштат.
Онгыр гөе йүкышт дене
Мурен волат — ужатат...

«У-жа-тат...» — үдыр-влакын йонгыдо ший йүкышт ала-кушто күшнö, пыл лонгаште, шула. «Ужата-ат...» — рвезе-влакын күжгö йү-кышт мланде үмбаç кас тўтырала шарла...

— Модай са-ай,— Катюш шуалта, Онтон воктек чакрак пызна.

— Путырак сай,— Онтон йолташ үдырын үпшым шыман ниялта.

Печатыш Г. ЗАЙНИЕВ ямдылен

* Урö — түшка.